ATJEH

ALS LAND VOOR HANDEL EN BEDRIJF

DOOR

Dr. R. BROERSMA

UTRECHT BOEKHANDEL COHEN 1925

Cohen. 12-II-25.

III. C. c. 140

ATJEH

ALS LAND VOOR HANDEL EN BEDRIJF

DOOR

DR. R. BROERSMA

Universiteit Utrecht
BIBLIOTHEEK CENTRUM UITHOF

UTRECHT – GEBRS. COHEN
1925

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT
3757 0136

GEOGRAPHISCH INSTITUUT
UTRECHT.

WOORD VOORAF.

De opstellen, die te zamen dit werkje vormen, zijn een herdruk van artikelen, die onder het opschrift „Verkenningen in Atjeh" in de maanden Juli—October 1923 in het dagblad „De Locomotief" zijn verschenen. Zij werden voor deze uitgave op enkele punten gewijzigd en aangevuld.
Mijn verkenningen hadden ten doel na te gaan in welken toestand bedrijf en handel in Atjeh verkeerden en op welke wijze Atjeh's bevolking is te sterken. Naar mijn bevinding zijn de streken, die ik heb gezien, arm van land en arm van volk, Er is alle reden den „rijkdom van Atjeh" alsnog te stichten. De hulp, welke het Nederlandsch bestuur naar zijn taak heeft te bieden, mag alleen bestaan in het verstrekken van juiste aanwijzingen en in het effenen van banen, waarlangs vooruitgang mogelijk is. Voorop sta zuiverheid van bedoelingen en van maatregelen bij het bestuur zelf; voorop moge staan de medewerking van de volkshoofden om de bevolking te winnen voor goed gekozen verbeteringen van haar huishouding. Zonder geduld en geleidelijkheid zal geen bestuur kunnen slagen.
Wordt het „rustig opwaarts" als een wachtwoord gekozen èn in acht genomen, dan behoort tevens onderdrukt alle zucht tot aanprijzing van Atjeh als bevredigd gebied met gastvrije inhaling van kapitaal voor opening van bedrijven. Zucht tot aanprijzing en bogen op eigen bestuursbeleid kwamen aan den dag in 1923, toen Atjeh zijn jubileum moest hebben. „Vijftig jaren economische staatkunde in Atjeh", zoo luidt de titel van het werkje, dat de journalist J. Langhout als opsteller had. Land en volk komen er eigenlijk niet in voor: de opsteller had ze nooit gezien, toen hij uit de hem voorgelegde gegevens zijn overzicht samenstelde. Voor den inhoud is dan ook niet hij in den

waren zin des woords verantwoordelijk. Veeleer is als zoodanig aan te wijzen de heer H. N. A. Swart, oud-gouverneur van Atjeh, wiens bestuurstijdperk 1908-1918 in het werkje het uitvoerigst werd behandeld. De behandeling van dat tijdperk bleef tevens het verst van de waarheid — wat hierachter in het laatste hoofdstuk met voorbeelden wordt aangetoond — een tijdperk van schijn en zelf-aanprijzing als het is geweest, maar in de smakelooze reclame van 1923 verheven tot een vat vol „zegeningen van den vrede".

Een zoodanige reclame, waaraan helaas het departement van Koloniën, rekenend op de geschiktheid van den heer H. N. A. Swart als toezienden voogd, zijn steun heeft verleend, is den Nederlandschen staat onwaardig. En van de bestelde reclame moest ten overvloede een Engelsche uitgave worden bezorgd!

Als mijn plicht voel ik het, tegenover die onzuivere schets van de volkshuishouding in Atjeh een andere te stellen, die van nevenbedoelingen volkomen vrij is en gesproten uit eigen aanschouwing, uit besprekingen met hoofden en ambtenaren en uit lezing van ambtelijke stukken.

DE SCHRIJVER.

I.

INLEIDING.

Het noordelijk gewest van Sumatra kan geen Nederlander voor het eerst binnenkomen zonder gespannen verwachting, omdat hij tijd- en deelgenoot is van het nog versche verleden des lands, waarin een oud rijk, een woelig sultanaat, moest worden ten onder gebracht. Het is nu vijftig jaar geleden, dat Nederland den eersten stoot tot een verklaard oorlogsbedrijf gaf, omdat een drieste vrijbuiterij te lang al de orde in het Sumatraansche en Malakaansche water verstoorde.

De meesten onzer hebben twintig of dertig jaar geleden te hooi en te gras vernomen van feiten, die wat meer geraas maakten dan de dagelijksche militaire bedrijvigheid in Atjeh en onderhoorigheden: overvallen van benden, roofpartijen, verwoesting van kampongs . . . en scherpe woorden van critiek op krijgsbeleid en bestuur. Den Nederlander, met Atjeh onbekend, was het wel moeilijk een juisten of althans bevredigenden indruk te vergaren uit de berichten en beoordeelingen van eigen tijd en eerst later zal de historie, als zij zal kunnen uitgaan van àlle beschikbare gegevens, kundig en vooral oprecht gebruikt, ons de ware toedracht van gebeurtenissen, beweegredenen, uitkomsten aanbieden als het getrouwe beeld van den Atjeh-oorlog.

Wel brengt de aanschouwing van plaatsen en landschappen de herinnering aan menige oorlogsdaad, maar ik heb mij voorgenomen den strijd niet na te speuren, wenschende te zien het land en het volk in hun staat van vrede. De rook der gedoofde oorlogsfakkels gaat hier en daar nog zichtbaar over de velden, maar ik zal liever de wegen volgen, waarlangs een rustig volksbestaan vruchten van den arbeid binnenhaalt tot ruimer welvaart.

Tot voor weinige jaren kon men alleen over zee naar Atjeh reizen en aan wal gaan in een der vele kleine havens. Daarom was meestal het noorden, dat Groot-Atjeh heet, het gebied van den aanvang. De ijzeren baan evenwel staat sedert kort toe, dat men uit het zuiden zijn weg kiest; de Deli-spoor toch en de Atjeh-tram ontmoeten elkander te Besitang, waar zij reizigers en goederen over en weer geven. Zij zochten beide de Aroe-baai; de Atjeh-tram moest daarbij de grens van haar gewest overschrijden. De verbinding van Besitang met Pangkalan Soesoe, waar de olie van de Bataafsche Petroleum-Mij. wordt uitgevoerd, is een lijn met drie staven.
Bij Besitang verkeert men in het grensgebied, te Koeala Simpang is men al in Temiang, sedert 1908 een onderafdeeling van de afdeeling Oostkust van Atjeh.
Overigens kan men tegenwoordig ook te voet en te paard van Koeta Tjane noordwaarts de Gajo-landen binnentrekken over Blang Kidjeren naar Takengon, een lange, vermoeiende tocht.

* *

II.
TEMIANG.

De streek, het stroomgebied van de Simpang-kiri en de Simpang-kanan, die samen de Temiang-rivier vormen, was vóór 1908 een deel van het gewest Oostkust van Sumatra, waartoe zij om haar Maleisch en Bataksch volk ook redelijkerwijs behoort. Het Atjehsch sultanaat had evenwel al in de 16e eeuw neiging tot zuidwaartsche machtsuitbreiding en daartegen waren de Temiangsche grooten niet bestand. En toen de Atjehers de Kompenie afbreuk wilden doen, bezochten hun benden tot dat doel ook Temiang. [1])
De eerste pogingen van Europeesche ondernemers tot vestiging in Temiang hebben onder de strooptochten van

---

[1]) Tamiang is de gebruikelijke schrijfwijze en uitspraak; ten rechte schijnt de naam te moeten luiden Temiang, (Atj.-Teumiëng).

Atjehers en Gajoes veel geleden; zelfs in Langkat ondervonden de eerste ondernemingen last. Peperplanters, zwervers en stroopers verontrustten voortdurend de streken nabij de Aroe-baai, heel Temiang bleef onveilig. Eerst in 1898 deelde het in de algemeene verbetering van den toestand. De Atjeh-weg zou spoedig Koeala Simpang bereiken en de openstelling van Temiang voor particuliere nijverheid hield een blijk van vertrouwen in op de veiligheid voor oliewinning en tabaksteelt.
De Deli-Mij kreeg er een groote landgunning en daarop opende zij na een proefneming de tabaksondernemingen Sekrah I, II en III. Na een paar jaren sloot zij die ondernemingen, omdat de tabak er toch niet naar wensch bleek te slagen en zij gaf de gronden terug. Desgelijks had de Tabak-Mij Arendsburg er gronden verworven, daarop geopend de ondernemingen Simpang en Soengei Lipoet en zij sloot ze na een of twee jaar. Eindelijk boekte ook de Rotterdam Deli-M[illegible] terzelfdertijd een mislukking met de onderneming Gedong Biara. De tabak bleek er ook bij ordelijken toestand geen Deli-tabak te kunnen worden.
Toch zou Temiang nog maar enkele jaren moeten wachten om een cultuurland te worden. Wat in zoo menig landschap van Oostkust van Sumatra is gebeurd, viel ook hier voor: op de velden, die de tabak prijsgaf, verschenen de ondernemers van rubber- of koffie- of oliepalmteelt en openden er ondernemingen. Het begon zachtjes aan omstreeks 1910 en het openen ging sneller omstreeks 1915; eerst kwamen rubber en koffie, daarna de oliepalm.
De ondernemingen liggen benoorden en bezuiden Koeala Simpang, de Atjeh-tram loopt midden door de streek. Een der oudste en grootste der maatschappijen is de Soengei Lipoet Cultuur-M die in 1908 werd opgericht met overwegend Belgisch kapitaal. In 1910 werden gevormd het Temiang Landbouw-Syndicaat en Temiang Rubber-Syndicate.
De wisselingen van eigenares, van naam, van bestuur in den loop der jaren mogen hier achterwege blijven, evenzoo een volledige opsomming. Om te blijven bij de hoofd-

zaken, zij vermeld dat de „Société financière des caoutchoucs" de „holding company" is voor vele Temiangsche ondernemingen bijv. Soengei Lipoet- en Mopoli met rubber en oliepalm, Batang Ara met rubber, Medang Ara en Semadam met oliepalm en rubber. Van een Belgische maatschappij is de groote rubberonderneming Simpangkiri. De rubberlanden Rantau, Temiang en Oepah, vroeger van het genoemde Temiang Landbouw-syndicaat, behooren nu aan de Anglo Dutch. Een der oudere ondernemingen, Tandjong Semantoh, is tegenwoordig van de Borneo Rubber Compagnie, een Japansch lichaam; een groote jongere is de Aloer Djamboe van de Handelsvereeniging Amsterdam, geheel uit entingen verkregen. De oudste Temiang-planter, de heer H. C. Reuter, die Tandjong Semantoh aan Japanners overdeed, was ook eigenaar van de jonge onderneming Rimba Sawang. Onlangs is hij overleden.
Aan vele ondernemingen is het te zien, dat ze lijden en hebben geleden door den jongsten moeilijken tijd. De algemeene indruk is er een van onfrischheid, van verwaarloozing. Twee euvels in de behandeling van rubbertuinen, het schoonwieden en een zware tap, hebben sporen achtergelaten, welke een beter beheer misschien niet zal kunnen wegnemen. Toen het schoonwiedstelsel als verkeerd werd verlaten, is men hier en daar in het andere uiterste vervallen met het gevolg, dat er in verscheidene tuinen alang-alang staat. Om groenbemesting te hebben, plantten vele beheerders mimosa, welke men nu weer tracht weg te krijgen omdat zij te zeer woekert en men haar wenscht te vervangen door „vigna oligosperma", die intusschen niet overal dadelijk wil groeien. Met het aanleggen van goten is men niet op alle ondernemingen gelukkig geweest en het water wil hier en daar niet weg.
Het staat vast, dat niet alle met rubber en oliepalm beplante gronden in Temiang geschikt zijn. Er zijn tuinen, waarin 10- en 12-jarige boomen er uit zien als waren zij 6 jaar oud. Arm aan blad en geel in de toppen zijn heele groepen. Het komt voor, dat oliepalmen staan in

veengrond, waardoor zij gaan liggen en opnieuw wortels krijgen. Ook rubberboomen vertoonen die kunst. Wonderlijk genoeg is de vruchtdracht bij dergelijke boomen soms overvloedig. Dat kan slechts een tijdelijke willigheid zijn en krachtverspilling; op slechte gronden, zooals die in Temiang veelvuldig zijn, kan geen aanplant zijn vollen wasdom bereiken.
Hier volge echter een beoordeeling van gronden in Temiang van den scheikundigen ingenieur F. C. van Heurn, die eenige jaren verbonden was aan het Avros-proefstation te Medan en pas heeft uitgegeven „Studiën betreffende den bodem van Sumatra's Oostkust" enz. Op bladzij 103 schrijft hij:

> „Het tertiaire heuvelland van Tamiang onderscheidt „zich van het gebergte van diezelfde formatie doordat „het aan de oppervlakte in hoofdzaak bestaat uit „kleien en kleisteenen, terwijl mergels of zandsteenen, „hier vertegenwoordigd als zandige heuvels, in de „minderheid zijn. Zijn de weinig zandige gedeelten „hier even onvruchtbaar als de zandige tertiaire „gronden van Bengkalis, de kleien hebben bewezen „bij behoorlijke drainage voor Europeesche cultures „voortreffelijke eigenschappen te bezitten."

Hoe die kleien dat hebben bewezen, zegt de schrijver niet. Door de nu bestaande aanplantingen misschien? Maar dan is het bewijs van te weinig omvang.
De periodieke tap, bijvoorbeeld 2 maanden rust na 2 maanden tap, komt het gewas ten goede en, omdat hij in staat stelt te bezuinigen op het werkvolk, helpt hij tegelijk de verarmde ondernemers.
De roep, die eenmaal van Temiang als cultuurland is uitgegaan, was stellig te hoog. Het tijdperk der teleurstellingen is aangebroken.

* * *

Over een der grootste ondernemingen in Temiang, namelijk Soengei Lipoet, volgen hier enkele nadere mededeelingen,

omdat zij de eenige is die een fabriek heeft tot bereiding van palmolie.

Soengei Lipoet heeft een aanplant van ruim 700 baoe's oliepalm benevens 2800 baoe's rubber. Zij ligt vlak aan de trambaan en is niet ver verwijderd van de Aroebaai, zoodat voor deze onderneming te overwegen valt, of zij niet zelf den afvoer van haar voortbrengselen kan ter hand nemen. Zij zou dan een klein schip moeten aanschaffen, in staat tot de vaart naar Malaka en Java; op Java zou zij haar eigen werkvolk kunnen halen en terugvoeren. Hoe klein de opzet ook zou kunnen zijn, toch is het reederij en daarvan moet men om schade te ontgaan, ondervinding hebben.

De bereiding van palmolie op Soengei Lipoet ving in 1919 aan. Eerst was zij ten halve handbeweging en half machinaal, maar allengs werd zij geheel machinaal. De vruchten worden op smalspoor aangebracht, terwijl ook van andere ondernemingen noten met de Atjeh-tram worden aangevoerd. Na op de weegbrug te zijn geweest worden de vruchten op platvormen gegooid ter bewaring en ter schifting in 1e, 2e en 3e soort naar rijpheid en grootte. Alle vrucht is 24 uur later al verwerkt tot olie.

Van de platvormen gaan de noten in een bak tot ontsmetting, waar zij 5 minuten onder rechtstreeksche stoomverwarming blijven (stoom van 6 atmospheren). Daarna worden zij gedurende 15 minuten in een roerketel tot pap gemalen. Een hydraulische pers drukt de olie uit de pap; zij valt in een vergaarbak en wordt daaruit automatisch door pijpen heengezogen naar een centrifuge. De organische stoffen zijn dan gescheiden van de olie, die nu uit een vergaarbak wordt opgepompt naar een zuiveringsbak, door indirecten stoom verwarmd. De olie blijft er 24 uur in; water en vuil zakken. Er zijn twee kranen: zet men de onderste open, dan loopen het water en het vuil weg; door de bovenste loopt de olie. De eerste persing, die de beste olie geeft, is daarmee ten einde. De olie komt in een bleekinrichting en krijgt er door een oxydatieproces een lichtbruinen tint. Nog gloeiend, moet

de olie nu in een vergaarbak gedurende 24 uur worden afgekoeld.
In de eerste pers bleef de pulp achter, die met de kernen door goten komt in kipkarretjes en daarin wordt gebracht naar een drooginrichting. Gedurende 6 uur heeft droging door heete lucht plaats. De heele massa wordt gevoerd naar draaiende zeven tot scheiding van pulp en pitten. Vervolgens wordt de pulp opnieuw verwarmd en gaat naar een hoofddrukpers (360 atmospheren), waar de nog overgebleven olie wordt verkregen om vervolgens door den zuiveringsbak en de bleekinrichting heen een tweede qualiteit op te leveren.
De pitten gaan door een droogtrommel tot losmaking van schaal en kern. De verhitte pitten doet men nu in een notenkraker, waar de schaal wordt stukgeslagen en met de pit in een bak met modderwater valt. De schalen zinken, de pitten blijven drijven.
De pitten worden in zakken naar Europa verzonden, de olie in vaten.
De onderneming gebruikt voor de olieverzending vaten, die 550 kilogram olie kunnen inhouden. Zij zijn van eikenhout, oude wijnvaten, die uit Frankrijk in duigen op de onderneming aankomen. De duigen hebben een dikte van 3 centimeter. In een loods zet men de duigen tot vat en houdt ze bijeen door ijzeren banden, waarop een pers klammen drukt en aldus de banden op hun plaats brengt. Het komt op de degelijkheid van het vat aan, want de scheepvaart neemt lekkende vaten niet aan en verspilling is schadelijk. Soengei Lipoet heeft wel eens 16 procent verspilling gehad.
De eerste soort olie is geschikt voor de vervaardiging van margarine en is daarvoor beter dan coprah, omdat haar smeltpunt hooger is. Margarine van deze olie kan men uitsmeren en zij wordt niet spoedig vloeibaar.
Evenals van de eerste kan men ook van de tweede soort zeep maken. De onderneming zendt haar olie naar Marseille, Antwerpen, Rotterdam, Londen en Liverpool, waar de groote markten zijn, maar binnenkort zal zij ook zelf zeep bereiden. Zij zal zoowel welriekende als stangenzeep maken

en die verkoopen in Indië en in de Straits. Zij heeft er een vakman voor ontboden. In de zeepfabriek van Duitsche vinding gaat alles automatisch, zoodat er maar 6 arbeiders noodig zijn.
De onderneming verwacht ook voor de oliebereiding een nieuwe fabriek, de fabriek van Krupp, waarmee men rekent een hooger percentage aan olie te behalen dan nu met de aanwezige mogelijk is.
Het vraagstuk van de oliebereiding met of zonder verdere verwerking is voor Oostkust van Sumatra en Temiang van zeer groot belang. Daar toch zijn de meeste aanplantingen van oliepalm en zonder fabriek kan het in oliepalm gestoken kapitaal zijn redelijke winst niet behalen. Maar de fabriek is kostbaar en de ondervinding in Indië met bereiding van palmolie heeft nog geen breed front. Als men verneemt van een fabriek, die acht ton moet kosten, voelt men hoeveel er vast zit aan de inrichting, welke voor Indië doelmatig moet zijn. De ondervindingen zijn stellig op komst en velen wachten die voorzichtiglijk af. Soengei Lipoet is een der nog weinige ondernemingen, die haar schreden heeft gezet op het pad der bereiding.

De beteekenis, welke Temiang heeft, ontleent het aan de groote landbouwnijverheid. Het is geen erfpacht, die hier of elders in deze onderafdeeling op de gronden wordt verleend, doch een vergunning tot landbouw, zoodat op den grond geen hypotheek is te nemen. De betaling er voor komt aan het landschap.
Temiang is in wezen geen Atjehsch landschap. Het hoofdplaatsje Koeala Simpang heeft een uitbreiding gekregen in de gunstige jaren, dank zij de aanwezigheid van een twintigtal ondernemingen in de omgeving. En nu deelt het de stilte, die aan de cultures werd opgelegd.

* *

III.

LANGSA.

Elken afstand langs de oostelijke kust kan men afleggen met een auto over den grooten weg, die in den regel

niet breed is, doch wel behoorlijk onderhouden, of met de Atjeh-tram, die ook niet op breede baan (0.75M.) loopt, doch eveneens behoorlijk wordt onderhouden. Van Koeala Simpang naar Langsa komt men met de tram in ongeveer anderhalf uur, met den sneltrein in vijf kwartier. Op dat lijngedeelte kan men vijf maal op en af. „Net speelgoed" zou men telkens die tram, die eer een miniatuur-trein is, willen noemen, maar het is dan toch speelgoed van groote beteekenis en ik zal er nog wel eenige bladzijden aan wijden. Thans evenwel niet.
Het uitkijken levert niets boeiends. Bij Oepah ziet men enkele Chineesche tuinders gevestigd, daar waarschijnlijk uit Langkat terecht gekomen na er als contractlieden te hebben gewerkt. Overigens is het landschap een wildernis, afgewisseld een enkele maal door wat klappers en rubber van bevolking. Een eind verder gaat het langs een jongen rubberaanplant van de onderneming Toealang Tjoet, naam die daar wel past, want in die streek heffen vele toealangs hun kale stammen hoog boven alles uit, dragend hun schriele kruinen, toonbeelden van trieste eenzaamheid. Boschterreinen zijn een wilde mengeling van boom- en struikgewas, in het donkere water staan overvloedige varens. Nabij een dicht bosch is een Chineesche houtaankap gevestigd. Eindelijk eens een huisje en tuintjes en wat rijstveld, blijkbaar van een Atjeher. De weinige Atjehers daar wonen wel zeer verspreid en leiden er een zelfstandig bestaan, verkoopen hun padi vooral niet. Naast een van die huisjes is een vrouw, een Atjehsche, want zij werkt in de broek, bezig de padi te stampen in de bekende Atjehsche stamperij. Men stelle zich een paal voor, ongeveer 3 meter lang, aan het eene eind waarvan een stampblok hangt. De paal ligt over een steun heen en wanneer de vrouw aan het andere eind met den voet drukt, gaat de stamper op, laat zij los, dan valt hij in een bak op de padikorrels. Voor de stampende vrouw een degelijke knieoefening, is het stampen overigens een hoogst eenvoudige wijze van ontbolstering, die veel gebroken korrel geeft. Den afval, den dedek, geeft men aan de kippen. Wat pisangs en de pinang-

noten verkoopt het volkje op de pasars in de buurt. Nog vóór Langsa kan men de pepertuinen zien, verwaarloosde, maar ook wel enkele die nog in onderhoud blijken.

* * *

Bij het binnenkomen van het stedeke Langsa, afdeelingshoofdplaats, merkt men onmiddellijk de ruimte op welke bij den aanleg werd in acht genomen. Er is gebouwd naar een blokkenstelsel evenals te Koeta Radja, waarbij rekening is gehouden met een toekomst, welke men zich groot dacht. Toen het bestuur nu 20 jaar geleden van meening was dat de bevrediging van het gewest nagenoeg een feit was en dat men er kon aanvangen met de stichting van orde en regel zooals zij in een gewest van Sumatra op hun plaats zijn, gaf het een vorm aan hoofdplaatsen die een toekomstigen groei mogelijk maakte. De baai van Langsa en het zeegat, waarin de rivier uitloopt, bleken diep en gunstig: misschien was Langsa-baai voor de toekomst van even groote beteekenis als Aroe-baai.
De toekomst, waaraan men dacht, is tot nog toe niet verkregen en nu doet het stadje wel ruim maar het is er stil en het vertier, er door het achterland tusschen 1912 en 1920 gebracht, is nadien sterk verminderd. De Factorij sloot haar kantoor, de Deli-Atjeh-M[ij] en firma Kehding eveneens; de Atjeh Handelmaatschappij en de Handel-Mij Güntzel & Schumacher zijn er nog, benevens een tusschenhandel van Chineezen en Japanners.
De plaats Langsa is gouvernementsgebied, de rest van de onderafdeeling Langsa is landschap met zelfbestuur. Gelijk zoo menige plaats op Atjeh's oostelijke kust sukkelt Langsa met de watervoorziening. Op enkele erven zijn putten; zoo zij een weinig gunstig bekend staan, loopen ook anderen dan de huisbewoners er graag heen. In de kazerne drinkt men gefiltreerd kaliwater. Er zijn 8 artesische putten... geweest; slechts een bleef over, die niet genoeg kan leveren voor de bevolking. Bovendien is het water ijzerhoudend, zoodat het de buizen aantast. Men moet al verwachten, dat binnenkort de buizen zijn stukgevreten

en dan is het met de eenige dragelijke waterverstrekking gedaan. Men beproeft nu het water te ontijzeren door het in een vergaarbak bloot te stellen aan lucht.
De artesische boringen hadden plaats tusschen 1906 en 1919 en hebben te Langsa gekost f 122,931, de aanleg van huisleidingen kostte f 12,788. Op slechts 12 kilometer van de plaats is bergwater te krijgen uit een aldaar nog niet verontreinigde kleine rivier. Een gunstige voorziening zou waarschijnlijk aan die plek in het bosch zijn te ontleenen. In de kampongs van de hoofdplaats wordt nu kaliwater verkocht voor 5 cent de picol, waaruit men kan nagaan dat de heele plaats bloot staat aan besmettingen.

Langsa is met zijn havenplaatsje Koeala Langsa niet verbonden door een weg, doch wel met een zijlijntje van de Atjeh-tram, 9 kilometer, loopend midden door de bakoebakoe heen, een heel gebied van morsigen plantengroei in moeras, dat het zeewater onderhoudt. Het is het overbekende kustvoorkomen op Sumatra, waaruit in menige streek de mensch met opoffering van een stuk gezondheid en levensduur toch weer zijn nut weet te halen door winning van hout, schors en nipah-blad.
Te Koeala Langsa is een lange ruime steiger gebouwd, zoo noodig te verlengen naar believen aan het havenwater, dat 15 tot 20 meter diep is. Op de bank aan den ingang van het zeegat vindt men bij laag water nog 14 voet diepte. De gelegenheid, door de Natuur geboden, is er dus eene die menige kleine handelshaven in Indië aan Langsa kan benijden. Gemiddeld komen er 36 vaartuigen in de maand, die worden ingeklaard. De meerderheid zijn schepen van de Kon. Paketvaart; verder is er wekelijks een Chineesche boot van Penang en er komen wel Chineesche tongkangs om goederen weg te halen, terwijl zij weinig brengen. De vennootschap Güntzel & Schumacher heeft een eigen kustvaart, bestaande uit een sleepertje met tongkangs, varende tusschen Idi en Belawan o.m. in verband met haar vergunning voor de exploitatie van vloedbosschen.

De ontvangsten van het tolkantoor bedroegen in:

	1918	1921
invoer	f 160.924	f 218.949
uitvoer	401	3.470
accijns petroleum	31.893	62.222
accijns lucifers	11.806	19.184
pakhuishuur	619	1.031
	f 205.643	f 304.856

Het jaar 1918 is gekozen als een tamelijk gunstig, 1921 als een ongunstig. Men moet daarbij in rekening nemen dat in 1921 bijna alle rechten waren verdubbeld.
Wil men cijfers van invoer vergelijken, dan houde men in het oog, dat er omtrent invoer van binnen Ned.-Indië geen statistiek wordt gehouden omdat er ook niet voor wordt betaald. Sabang is buiten het tolgebied, evenzoo Riouw en Bengkalis. Vergelijking van 1918 en 1921 voor den invoer is niet doeltreffend, omdat in 1918 niet alle goederen konden uitkomen die wel waren besteld.
Enkele uitvoercijfers zijn teekenend:

	1918		1921
boomschors	5581007	K.G.	7720832
zwarte peper	2218848	„	882440
pinangnoten	1992379	„	1290790

Die uitvoer is geheel naar Penang, Singapore en Hongkong. Opmerkelijk is dat de uitvoer van Robusta-koffie in 1920 nog 26786 K.G. was en na sluiting van ondernemingen maar 10086 K.G. in 1921.
Op de reede wordt vrij veel gevischt; er is op een eilandje vóór de koeala een drogerij en verzending vandaar heeft plaats langs de kust.

* * *

De onderafdeeling Langsa omvat drie landschappen: Langsa, Peureula (Perlak) en Soengei Radja met een nog gemengde bevolking, waarin de Atjehers al de meerderheid

hebben. Langsa heeft ruim 4000 zielen, Peureula Soengei Radja 1300.
Benoorden Langsa worden de padivelden veelvuldiger; men spreekt er van de sawah's, maar die sawah's zijn van regen afhankelijk en op Java zou men zulke velden „tegal" noemen. Toch heeft het landschap Langsa nog een tekort aan rijst, wat uit Idi kan worden aangevuld, indien daar de oogst niet mislukt zooals in dit jaar gedeeltelijk het geval is door een wortelziekte.
Benoorden Langsa treft met verder zeer veel pepertuinen aan, aangelegd door Atjehers die tot dat doel afkwamen van Pidie, Samalanga en Pasei en terugkeerden, toen de peperteelt mislukking gaf. Mislukking door een ziekte in het gewas, die bij onderzoek toch niet volkomen bepaald werd en nu misschien begint te wijken. Mislukking door een daling van den marktprijs, die de Atjehsche immigranten alle belangstelling deed verliezen. En juist in dien tijd van ziekte was de belangstelling zoo broodnoodig tot onderhoud van tuinen. Na hun tegenslag en vertrek verminderde dus de opbrengst van belasting en zelfs de achterstand viel niet in te halen. Zulke gebeurtenissen zijn voor landschap en bevolking van nog meer beteekenis dan men zoo op het oog meent. Want de hoofden verstrekten het hoofdkapitaal, de pangkai, en volgens een bestuursregeling werd rente betaald, terwijl ook het landschap er inkomsten door kreeg voor zijn kas.

* * *

Het verhaal moet somber blijven, wanneer ik van dezen inlandschen landbouw overga naar de groote landbouwnijverheid, die een tiental jaren geleden zich opmaakte tot een vlucht in Langsa en in de slechte jaren terugvloog. De oudste onderneming is Langsa, in 1907 door 't Indisch gouvernement geopend om te toonen hoe het in dit lage land met de Hevea-rubber kon gaan. Zij zou een aanplant krijgen van 1000 baoe's, in 1915 had zij ruim de helft van dien omvang bereikt. Zij werkte toen met 430 koelies, grootendeels contractanten, en had een opbrengst

van 123 duizend pond rubber met een kostprijs van 66 cent. Men kan er een lofzang over aanheffen, zooals in gouvernementsuitgaven ook is gebeurd, maar het is voor 's lands kas wel jammer dat geen gevolg is gegeven aan het plan, dat jaren geleden verluidde, tot verkoop. Ware het gebeurd, dan zou de opening hebben beantwoord aan het doel van een mogelijkheid te toonen. Immers zijn daarna andere ondernemers gekomen, niet wetend welke teleurstellingen hen wachtten.

In 1907 is de gouvernements rubberonderneming geopend op veengrond en nu kan men zien hoe de bodem bij de boomen wegzakt, de wortels boven komen en een geheel scheeve groei er het gevolg van is. De aanplant ziet er armoedig uit. Ook in andere afdeelingen blijkt de bodem ongunstig, maar in de jongere aanplantingen is het beter. Wonder genoeg geeft de opbrengst der heele onderneming tegenwoordig reden tot tevredenheid. Zij omvat nu 900 baoe's en werkt met 250 arbeiders (de tappers meegerekend). De fabriek heeft maar 4 rollers. Dank zij het beheer, is zij niet de minste onder haar zusteren in deze streek.

De onderneming Peureula (Perlak) dagteekent van 1911, heeft een bescheiden aanplant van rubber en oliepalm en heeft een weinig fortuinlijk bestaan achter den rug. Gadja Meuntah werd geopend door de in 1919 gevormde maatschappij Soengei Radja en had daar na 3 jaren 600 baoe's met rubber en tusschengeplante koffie. In 1921 liep het mis en de onderneming werd verkocht voor 19 duizend gulden aan een Engelsch lichaam. De Vico (Vereenigde Indische Cultuur-ondernemingen) heeft de onderneming Langsa (wel te onderscheiden van de gouvernements-onderneming), die door meerendeels Belgisch kapitaal werd gesticht, en Kemoening. De beide rubberlanden zijn onder één beheer en hebben samen een fabriek. Voorts is van de Vico de onderneming Damar Sipoet met duizend baoe's rubber.

De eenige onderneming voor oliepalm in de onderafdeeling is Karang Inoue, in 1922 met 800 baoe's aanplant nog bezit van de Vereenigde Ned. Oliepalm-Cultuur-

ondernemingen, daarna voor 24 duizend gulden overgedaan aan de Sipef (Société intern. de plantations et de finances). Er was geen geld meer, de aanplant stond in het vuil, men zou haast opnieuw moeten beginnen. Daarom is de onderneming onlangs voor weinig geld overgedaan aan de reeds genoemde Japansche maatschappij Dutch Borneo Plantations Cy.

Blang Simpo als waardeloos rubberland teruggegeven, Aloer Soenasang wil men ongeopend teruggeven, Panton Meuriah van Japanners wordt niet onderhouden en ziet haar houtaankap in verval. Birim Rajeu werd in 1911 ontgonnen, maar de boomen bleven zoo klein. De beheerder verdient nu zijn salaris door hout te leveren aan Chineezen.

Een algemeen verschijnsel is in Langsa, dat op de ondernemingen veel geld werd gebruikt om spoedig groot te worden; toen moeilijkheid kwam was er geen geld tot instandhouding. De toestand is er slechter nog dan in Temiang. Er is een tijd geweest dat er in Langsa 12 duizend contractanten waren; nu zijn er geen 2 duizend meer. Op enkele ondernemingen zijn de assistenten weg en het komt voor dat het beheer in handen is van een mandoer alleen. Deze toestand zal kunnen veranderen zoodra de rubbermarkt gunstiger wordt voor den planter. Dan toch heeft hij gelegenheid zijn achterstand in de tuinen weg te nemen en zijn bedrijf op een beter peil te brengen.

Het voorbeeld van het gouvernement in 1907 had wel achterwege mogen blijven. Maar in de jaren, dat alle grond goed heette, zouden de waaghalzen toch wel zijn gekomen.

* *

IV.

HET HOUT VAN LANGSA. — DE LEPROZEN.

Er is rijkdom geweest in de bosschen van Temiang en Langsa, die niet op bevredigende wijze is genoten en nòg is er rijkdom over, waaromtrent is te hopen dat de zorg der overheid hem tot zijn recht brengt.

Van Bengkalis tot in Langsa hebben de bosschen langs

de kust, ook de vloedbosschen, de aandacht gehad van Chineezen van den Overwal en wie daar werden verjaagd, omdat zij alleen om den bast de boomen kapten, beproefden met die roekelooze winning hun geluk op Sumatra's oostelijke kust. In het gewest Oostkust van Sumatra heeft de overheid dien roofbouw bestreden, maar in Atjeh scheen de bestrijding lastiger.
Gewenscht ware het geweest, dat Atjehsche hoofden de levering van bast en brandhout op zich hadden mogen nemen. Toen zij konden, mochten zij niet, althans kreeg, op een enkele na, geen der Atjehsche hoofden een vergunning. Hoewel hun voordeel er veel geringer bij werd, kregen zij toen wel belang bij het bedrijf der Chineezen, wier voortvarendheid en inspanning niet tekort schoten, maar bij wie alle omzichtigheid ten behoeve van de bosschen zelf afwezig was. De Atjeher blijkt zich overal wonderwel te verstaan met den Chinees, ook al versmaadt deze het varken niet. Toen de aanwending der bosschen aldus geschikt scheen, heeft de Overheid den Chineezen kapper maar vrijheid gelaten: zij achtte het economisch en politiek, maar het wàs halfheid.
In de strandbosschen kan men van de mangrove en van den tengar hout kappen voor brand en ook wel ander gebruik, maar bovendien is de schors een gewild handelsartikel in de Straits tot vervaardiging van looistof. De uitvoer van schors is in de havens van Atjeh aanzienlijk. Wie nu om de schors gemakkelijk te verkrijgen eenvoudig de boomen kapt en die ter plaatse laat om te vergaan, bedrijft een schadelijken roofbouw. De strandbosschen kunnen meer brandhout, waarvoor de Atjeh-tram een groot afneemster is, leveren dan zij doen, mits de voorraad niet in het wilde wordt verbruikt. Een andere afneemster kan de Deli-spoor zijn, die zekerheid behoeft van beschikking over hout ook voor komende jaren. Hoezeer dat het geval is, kan blijken uit het feit, dat zij te Perlanaän aan haar Asahan-lijn een landgunning heeft verworven, waarop zij boomen gaat planten om bruikbaar hout te bekomen.
In Langsa zijn indertijd ook aan twee maatschappijen

vergunningen verleend tot aankap van zeehout, waarvan een er zich toe heeft bepaald het recht van aankap weer aan de bevolking te verpachten, waardoor zij zonder moeite haar eigen vast recht kon betalen en nog iets overhield, maar de vloedbosschen overgaf aan roofbouw. De bevolking kapte daar o.m. tiangs, de stokken waaraan de tabaksondernemingen van Deli in de droogschuren de geplukte blaren hangen; verder brandhout en zij maakte er houtskool. Meest echter nam men de basten der rizophoren om die via Penang en Singapore aan China te leveren ter verwerking tot looistof,

De kappers halen bij zoo'n regeling wat zij halen kunnen voor hun pachters, de bosschen niet ontziende. Zijn zij eenmaal vernietigd, dan duurt het wel 25 jaren eer er nieuw bosch is ontstaan.

Een handelmaatschappij had bij Bajan (Bajeuën) een vergunning van 3 tot 4 duizend hectaren overgenomen tot houtaankap en liet daaraan deelnemen door de Deli-spoor. Het beheer van de bosschen liet echter te wenschen over, men kapte zonder een bepaald stelsel te volgen, nu hier dan daar. De Deli-spoor, die er haar dwarsliggers wenschte te betrekken, nam vervolgens de heele vergunning voor haar rekening.

Het bedrijf vindt men bij Bajan (Bajeuën) aan de Atjeh-tram op 19 K.M. van Langsa. Het plaatsje aan een rivier van denzelfden naam gelegen, was vroeger van iets meer beteekenis, vooral de weinige jaren, dat er een controleur stond en een garnizoen lag. Toen kwamen er nog wel schepen in de baai, terwijl er nu niets meer is dan ambtelijke en militaire stilte en de zaag van het houtbedrijf. De werkplaats staat nabij den weg: daar wordt het hout verzaagd voor eigen gebruik der Deli-spoor en ook wel voor verkoop. In de jaren van veel huizenbouw kon men overal het bewerkte hout kwijt en er is van Bajan zelfs geleverd aan Japan. Tegenwoordig is het eigen gebruik verre de hoofdzaak. Het uitgewerkte hout gaat met de Atjeh-tram naar het zuiden volgens een byzonder tarief. Dwarsliggers en telefoonpalen worden in het bosch zelf bewerkt, waar met Chineezen wordt gearbeid, terwijl op

de werkplaats Atjehers dienst doen. Een ijzeren baan is de verbinding van zagerij in het bosch en werkplaats en dagelijks trekken de kleine locomotieven met lange houtwagens door het fraaie bosch, waar men marbau kapt en damar laoet en merantisoorten. De arbeidsvorm heeft hier trekken van het panglong-bedrijf, dat de Chineezen in de afdeeling Bengkalis van Oostkust van Sumatra bij voorkeur toepassen. Geeft het gouvernement vergunningen uit voor een bepaald aantal jaren tot houtaankap met de verplichting tot betaling van vast recht benevens cijns en tot herbebossching, de panglongs daarentegen kunnen steeds doorwerken en betalen voor elken man maandelijks een zeker bedrag (vroeger f 2.50, tegenwoordig f 3.50).
Een panglong is een groep arbeiders, gewoonlijk van Singapore afkomstig, die onder een hoofd, hun taukeh (mandoer), werken hetzij tot kapperij van balken of brandhout, hetzij planken zagen of kolen branden. Op Bengkalis en de andere eilanden bij Siak, ook in Siak zelf zijn er kleine met 5 en 7 man, maar het gewone getal is 22. Bij *St.* 1909 No. 488 is een panglongrelegment gegeven, weer ingetrokken bij *St.* 1923 No. 220, maar op de eilanden, in de bosschen, is het toezicht moeilijk. De retributie naar behooren vast te stellen is niet gemakkelijk. Het panglongvolkje is ruw, vrijgevochten in zijn woudeenzaamheid. Met den taukeh hebben zij hun rekening, hij betaalt hun hoofdgeld, schiet hun voeding voor en rekent af volgens een zekere verdeeling van de gezamenlijke verdienste. Voor den baas zelf, voor den kok, den schrijver en een opzichter behoeft geen hoofdgeld te worden betaald. Vechterij komt nog al op de panlongs voor, de taukeh moet het soms van de booze kappers ontgelden en vaak wordt hun dan ook te kort gedaan. De panglong verlaten, uitzwerven, zich elders aansluiten, dat alles zijn ongunstige zijden van het panglongbedrijf.
Zóó is het op Bajan niet gesteld. Hier werken twee groepen, elk van ongeveer 40 man, menschen van den Overwal en oud-contractanten van Deli. Elke groep heeft een hoofd, kepala genoemd; elk arbeider wordt hier aangeslagen tot betaling van hoofdgeld, dat voor een jaar

minstens f 7.20 bedraagt. Elke groep heeft een kok en een krani voor de boekhouding van elks verdienste.
De Europeesche beheerder, die hier natuurlijk een geregeld toezicht heeft, zoodat buitensporigheden niet onopgemerkt blijven, keurt het werk bij de aflevering en betaalt den kepala volgens vaste tarieven voor dwarsliggers, voor balken met zekere afmetingen. De Chineezen hebben hun woningen in het bosch nabij de stapelplaatsen; sommigen hebben een Chineesche vrouw, de meesten hebben een Javaansche. Een arbeider maakt 30 tot 50 gulden elke maand, de kepala verdient veel meer.
Het bosch is een fraai brok natuur, maar het terrein is lastig ter bewerking doordat het zich telkens verheft en dan weer steil daalt. De boomsoorten zijn er dooreen verspreid, alleen van damar laoet komen wel groepen voor. Men kapt elke maand ongeveer 250 ton hout (1 ton = $1^3/_4$ kub. meter), maar de rijkdom is zoo groot, dat er gedurende 25 jaar wel 700 ton elke maand zou zijn te nemen.
De vergunning werd in 1918 voor 30 jaar gegeven tot houtaankap. Maar op dezelfde terreinen werd ook een vergunning verleend voor landbouw en wel aan andere lichamen dan de Deli-spoor. Dat ziet er eenigszins vreemd uit en gewenscht is een dergelijke gelijktijdigheid van verschillend recht in onderscheidene handen op dezelfde terreinen niet. Voor een gedeelte heeft de Vico de landgunning, voor een ander deel een Japansche maatschappij. Wanneer deze lichamen den grond zouden wenschen te gebruiken, konden zij overgaan tot wegruiming van het bosch. Aannemelijk is het niet, dat zij daartoe spoedig zullen overgaan, omdat het terrein zoo lastig is en omdat de wegruiming van het vele hooge hout dure ontginning zou beteekenen. Ongewenschte uitgifte is het van de zijde van het gouvernement intusschen wel geweest. Wanneer het met voordeel voor 's Lands kas den particulier gelegenheid opent tot vestiging van een bedrijf, moet het niet de zekerheid inperken welke hij daarvoor behoeft.

* * *

Op weg naar Peureula valt niets moois te zien. Het landschap Soengoë Raje heeft niets aantrekkelijks, nu de pepertuinen hun frischheid hebben verloren, kwijnen door ziekte en verwaarloozing. Opmerkelijk is, dat zich in deze streek meer en meer het kleine rundvee begint te vertoonen, dat men verder in Atjeh vaak in groote troepen op den weg aantreft.
Niet ver benoorden Bajan ligt aan den weg een kleine leproserie, een instelling van het landschap zooals er in Atjeh vele zijn. Het heeft geen moeite gekost den Atjeher onze hulp te doen aanvaarden tot afzondering van de melaatschen in zijn gemeente. Als menig oostersch volk ook in de oudheid heeft het Atjehsche een afkeer gehad van lepralijders. In het boek van dr. Julius Jacobs over „het familie- en kampongleven op Groot-Atjeh" (1894) kan men lezen dat de lijders in Groot-Atjeh onverbiddelijk werden verstooten en dat zij zich konden begeven naar een bepaalde kampong met zwavelhoudende heete bronnen. Hoezeer de leproos was uitgebannen, blijkt hieruit, dat zijn onroerend goed aan de familie verviel en dat zijn echtgenoote als wettig van hem gescheiden werd geacht. De leprozen-kampong vormde een kleine maatschappij van rampzaligen, waar, voor zoover men er toe in staat was, akkers, ambachten, visscherij werden onderhouden. In Groot-Atjeh kwam de ziekte nog niet zoo veelvuldig voor als op de oostelijke kust, waar Pidië en de Paseistreek erger waren bezocht.
Aldus vernemen we uit een 30 jaar achter ons gelegen tijdperk, toen onze bemoeienis met de maatschappelijke belangen nog niet groot kon zijn. Thans is het anders. Het doet weldadig aan, dat geen landschap nu verlegen staat met zijn leprozen. Bij Bajan waren vier kleine loodsen, waarvan eene voor vrouwen, plaats biedend voor 15 menschen. Wekelijks komt een gouvernements-arts er twee keer, bekijkt en behandelt de zieken. De behandeling is tegenwoordig de inspuiting met Ecco, een olie waarin o.m. kamfer zit. Het middel is betrekkelijk nieuw en de ervaringen zijn nog onvolledig. De dosis klimt allengs tot zekere hoogte, daarna wordt de inspuiting een tijd lang

nagelaten, vervolgens weer een behandeling met toenemende dosis en zoo zijn er 5 ronden. Goeden uitslag heeft men al wel gehad en de zieken gevoelen zich stellig prettiger.

Er liggen tuintjes bij de loodsen, waardoor eenige arbeid mogelijk is. Het eenige toezicht, dat steeds aanwezig is, is dat van een mandoer en meer is ook niet noodig. De menschen zijn er vrij en kunnen verdwijnen wanner zij willen. Op wegloopen bestaat weinig kans, nu de Atjehsche kampong zich voor den melaatsche sluit.

In Atjeh zijn behalve die van Bajan nog eenige leproserieën; de aanwezigheid van vele artsen in het gewest tengevolge van de verspreiding van militaire macht maakt het geneeskundig toezicht op de leprozen gemakkelijk. Er is al een plan ontworpen voor een centrale leproserie in het gewest, maar de uitvoering is uit hoofde van bezuiniging van de agenda geschrapt. Men behoeft er niet om te treuren, nu toch de voorziening weinig of niets te wenschen overlaat. Er is, dunkt mij, zelfs iets voor te zeggen, dat er een aantal kleine inrichtingen zijn, omdat nu geen afstand het beletsel behoeft te zijn voor den leproos zich terug te trekken. Een centrale inrichting vraagt ook meer vast personeel en duurder inrichting dan een aantal kleine kolonies op inlandsch- eenvoudigen voet. Zij is ook harder als afzondering, omdat daar velen zeer ver van hun eigen streek zijn verwijderd en bezoek van verwanten in de meeste gevallen is uitgesloten.

* *

V.

PEUREULA, LAND VAN PEPER EN OLIE.

Langzaam aan krijgen land en volk de trekken van Atjeh, hoe meer men noordwaarts reist. Bij Aloeë Boe nog even een naklank van gróót-landbouwbedrijf: Kwala Peureula, een naamlooze vennootschap voor klapperteelt en veeteelt met weinig klappertuin en weinig vee, maar in Februari 1923 schreef de onderneming een loterij uit en met die byzondere landbouwersbezigheid kan zij misschien klappers en vee wel missen.

De kleine gemeente Peureula is het centrum van het gelijknamige landschap. In dien naam zal de oningewijde wel niet het algemeen bekende Perlak terugvinden. De schrijfwijze van Atjehsche plaatsnamen is vastgesteld volgens aanwijzing van dr. Snouck Hurgronje, die daarbij de Atjehsche uitspraak weergaf. De Europeanen volgen echter in den regel de uitspraak van namen, die gangbaar werd onder de militairen. Er is dus een overgeleverde verkeerde uitspraak, welke afwijkt van de ambtelijk aangenomen juiste schrijfwijze.

In Peureula (Perlak) betreden wij een historisch landschap. Marco Polo is er wellicht in het laatste deel der 13e eeuw geweest: Ferlac moet hij het hebben genoemd en hij vertelde, dat Mohammedaansche kooplieden er de baas waren en dat er een inlandsche bevolking was, die menschen at. Na eeuwen verklaren wij, dat er een nog gemengde bevolking is, waarin Atjehers de groote meerderheid vormen; voorts dat het een land is waar veel peper is geplant en veel olie wordt gewonnen. Misschien is dat over 60 jaar al niet meer te zeggen en zelfs over 6 jaar kan het met olie en peper wel uit zijn, want bestendig is op en in een kustbodem van Indië niets.

Het landschap telt volgens een opgave van het bestuur 12.000 zielen, waarvan in het plaatsje Peureula ongeveer 800. Wat men daar ziet in de keude (kêdé), winkelstraat, zijn de Chineezen en hun toko's; een inlandsche school 2e klasse; een meisjesschool; een kleine polikliniek met ligplaats voor 10 menschen, wekelijks tweemaal bezocht door den arts van Langsa; het kantoor van den oelé ëbalang, het landschapshoofd. Buitenaf, langs den weg, staan armoedige woninkjes, waar een bevolking huist die niet in het land thuis behoort. De groote kampongs met betere huizen vindt men niet aan den weg, doch langs de rivieren. De Peureula-rivier is groot, dus zijn er ook verscheidene kampongs, waarvan vroeger de verkregen inkomsten voor den radja ruim waren.

De landbouw van de gezeten Atjehsche bevolking is paditeelt op de blang, d. w. z. het rijstveld; het is een van regen afhankelijk rijstveld. Zoo zijn er in heel Atjeh

zeer vele blangs, maar men wil er gaarne weten van echte sawah's. In Peureula zijn kort geleden kleine waterwerken ondernomen, waarvan een tot verbetering van een wadoek, die in 1906 werd aangelegd, d. w. z. toen is men begonnen met een dijkje. Nu kan er 250 hectaren worden bevloeid.

De bevolking legt ook veel ladang aan, een stuk bosch, dat men voor zooveel noodig ontgint om er dan één rijstoogst te behalen. Deze roekelooze paditeelt, op Sumatra nog gewild en gebruikelijk, heeft het landschapsbestuur in Peureula beperkt door te bepalen, dat aanleg van ladang slechts is geoorloofd in de oude pepertuinen, welke de ladangbouwers dan vooraf dienen schoon te maken. Dat is een uitnemende maatregel, waardoor de verlaten en vervallen pepertuinen niet vergaan tot wildernis.

* * *

Peureula is in tegenstelling met de naburige landschappen een oude Atjehsche nederzetting en ook de peperteelt is er van ouden datum. Men kan zich dat ook wel voorstellen, bedenkend vooreerst dat peper al eeuwen lang een gezochte specerij is en tweedens, dat van ouds de vorsten des lands in Indië de groote handelaars zijn geweest, ontvangend van de kleine luiden, tolheffend en verkoopend naar buiten.

De Atjehsche hoofden zijn meerendeels nog mannen van zaken en zijn dat ook altoos geweest. Hielden zij van mooie dingen, dan wist de koopman van buiten, de Chinees van Penang of Singapore, wat hij had aan te bieden. Bracht hij hoofden in schuld, zij behoefden slechts voortbrengselen van het land in gereedheid te houden, peper vooral, ze leverend tegen een gunstigen prijs, van te voren afgemaakt.

Is Peureula hier het oude staatje, landschappen als Soengei Raja, Pedawa Raje, Simpang Olim zijn jonge nederzettingen, ontstaan uit peperteelt van Atjehsche emigranten. Zulke trekkers hadden hun leiders en gingen meerendeels eenmaal in het jaar terug naar hun haardsteden. Maar

brachten allengs velen hun gezin mee en werden er sawah's aangelegd, dan groeiden de leiders uit tot hoofden en uit hun midden konden deze een opperhoofd kiezen, een vorst, wien de sultan van Atjeh een schenkbrief verleende tot bewaring van den band onder het Atjehsche volk.
Vijftig jaar geleden hadden oost- en westkust van Atjeh een overvloedige peperteelt. In het aardige boek van J. A. Kruyt *), die van 1873 tot 1875 met de *Timor* kruiste op de oostkust en onze eerste aanrakingen met de vorsten meemaakte, kan men lezen dat een tuin gewoonlijk 5 duizend boomen telde, die 5 kojang = 110 picol opleverden. Drie of vier man bewaakten en onderhielden den tuin, sloegen er hun verblijf op en ontvingen behalve het dagelijksch onderhoud de helft van de opbrengst, welke helft zij tegen den plaatselijken marktprijs weer afleverden aan den eigenaar van den tuin. Een verzameling van pepertuinen bijeen heet een seuneubò (Kruyt schrijft „seleboe"; waarschijnlijk heeft hij het verkeerd verstaan). Hij vernam, dat van de oostkust jaarlijks 5 tot 6 duizend kojang peper werd uitgevoerd tegen marktprijzen van Penang tusschen 200 en 250 pilaardollars de kojang (prijs in Augustus 1873); 3 jaar tevoren was de prijs 90 pilaardollars geweest.
Cijfers als hier voor 1873 werden aangegeven, zijn geweldig. In de uitgave van het voormalige Encyclopaedisch Bureau, getiteld „De buitenbezittingen 1904—'14", wordt als uitvoer van peper uit Atjeh over 1913 opgegeven ruim 3 millioen kilogram, wat dan minder dan het tiende deel zou zijn van den uitvoer in 1873. Om eens te vergelijken met een wel betrouwbaar cijfer, vermeld ik den uitvoer in 1913 uit Lampoeng namelijk $12^1/_2$ millioen K.G. (200 duizend picol). Aan te nemen is, dat Atjeh jaren heeft gekend van verbazende opbrengsten. En om op de wisselvalligheid van de peperteelt te wijzen, vermeld ik dat volgens dr. Julius Jacob's boek, te voren al genoemd, in 1893 geen peper van beteekenis werd geoogst. De peper-

*) Atjeh en de Atjehers, twee jaren blokkade op Sumatra's Noordoost-kust. Leiden 1877.

teelt over een lange reeks van jaren beschrijft een lijn met golvingen: zij wast aan en neemt weer af, welke beweging wordt geregeld door een samenloop van omstandigheden, waaronder men kan aantreffen krijgsbedrijf (vroeger), marktprijs, rijstschaarschte, ziekte in het gewas. Van bestuurszijde werden mij nog de volgende cijfers als betrouwbaar verstrekt: in 1900 bedroeg de uitvoer 5365091 kilogram, in 1899 hadden Pidië en Edi wel de helft meer uitgevoerd; in 1911 was de uitvoer nog 4514461 kilogram en daarna kwam de groote inzinking.
Van de westkust van Atjeh kan ik hier niet spreken, doch in de peperstreken van de oostelijke kust kwamen altijd menschen uit Pidië, Samalangan, Peusangan, Pasei om peper te planten, vestigden zich tijdelijk en vroeger zijn er velen voor altijd gebleven, bij voorbeeld in het landschap Peureula. Het ging — en gaat ten deele — zóó: een groepje van 4 tot 6 mannen kwam onder leiding van een ander en vroeg grond aan het bestuur. De landschapsbestuurder was de oelèëbalang, die onder zich had eenige oelèëbalangs tjoet (oelèë beteekent hoofd, balang is leger, tjoet beteekent klein). De menschen hadden een weinig kapitaal noodig, voornamelijk om te kunnen leven zoolang de tuin nog niets opbracht d. w. z. 2 tot 3 jaar; dat kapitaal verstrekte de oelèëbalang. Nu ziet men al aanstonds, hoezeer de peperteelt grootendeels gebonden was aan de hoofden. Dat daaraan nadeelen waren en zijn verkonden, begrijpt ieder, maar men ziet gemakkelijk over het hoofd dat er ook voordeelen waren en dat er zelfs geen peper kwam zonder de medewerking van hoofden. De verstrekker van kapitaal, de gever van pangkai, kreeg dus in het 3e jaar en vervolgens wat rente en wat afbetaling. Vroeger bedroeg de schuld ongeveer 25 gulden voor elken aangekomen peperplanter, tegenwoordig is het wel 100 gulden. Voor het gebruik van den grond betaalden zij bovendien hacil radja, het heerlijk recht; dat kreeg weer de oelèëbalang. De adat van de peperteelt bracht die betalingen mee en nog andere daarenboven bijv. die voor den leider, het hoofd van den tuin of peutoeha. Zoo viel er heel wat af, eer de peperplanter zijn

loon had; wasé pangkai, wasé oelèëbalang. wasè peutoeha en nog wel meer wasé. Van ouds was de oelèëbalang ook de bevoorrechte kooper en men ziet dus, hoe van hem kwam en tot hem ging de teelt van peper. De oelèëbalangs hebben dan ook niet steeds afgewacht tot er peperplanters van elders opdaagden, doch zij lieten, wanneer zij wat kapitaal wenschten te plaatsen, peperplanters zoeken en zulke menschen wisten hoe zij aan handen en voeten zouden worden gebonden.

Aan handen en voeten gebonden? Ach, dat lijkt ons erger dan zij het ondervinden. De vormen van het inlandsch crediet achten wij altijd wel bedenkelijk en te recht, maar de inlander laat er zich niet door hinderen; hij vindt ze integendeel gemakkelijk. De planter liet desnoods zijn kapitaalverstrekker in den kleinen val loopen, dien hij hem kon zetten zoodra de marktprijzen flink daalden en de verstrekker weinig lust had als bevoorrechte kooper op te treden. Dan verkocht hij zelf en behield het geld. Of hij verdween naar zijn streek en liet den tuin den tuin. Het spreekt van zelf dat na de bevrediging het Nederlandsch bestuur er op bedacht werd door regelingen de peperteelt te beveiligen en misbruik te voorkomen. Het bestuur meende, dat de rechten konden worden bepaald en dat zij bij den uitvoer door de douane konden worden geïnd, terwijl, toen „het landschap" was ingesteld als zelfbestuursgebied de wasé oelèëbalang, een grondrecht, in de landschapskas behoorde. De geneesheer van de peperteelt begon zijn patiënt te verzwakken, omdat hij de levensbron aantastte: den oelèëbalang. Had deze er geen plezier meer in, omdat er veel last en weinig voordeel uit voortkwam, dan maar geen peperteelt.

In 1915 kwam het gouvernement met een nieuwe regeling, waarbij de douane geen bemoeienis meer overhield. De hacil tanah of wasé oelèëbalang zou worden verdeeld in 50 procent voor het landschap en 50 procent voor den pangkaigever en den peutoeha, die in den loop der jaren van leider der peperplanters was geworden tot hoofd van hun gemeente, kepala kampong, tezamen. Ook die regeling heeft den verstrekker van kapitaal niet aangemoedigd.

Geen nood: het gouvernement was gekomen met zijn credietinstelling, de afdeelingsbank; Langsa, Lho Seumawé, Koeta Radja kregen een afdeelingsbank en die zouden nu meehelpen de peperteelt te maken tot een vrije volkscultuur. Zij toetsten de aanvragen van crediet aan het oordeel van den controleur en deze aan dat van het landschapshoofd, den oelèëbalang. Het hoofd vond dat in het algemeen ruim crediet goed was. Maar de banken hadden bij een leening aan den peperplanter geen onderpand en leden vrij wat verlies. Zoo werden de banken genoodzaakt van de peper af te blijven.
De peperteelt in Atjeh draagt groote lasten. De practijk is nu zoo, dat de hacil voor den oelèëbalang, het oud heerlijk recht, een gulden per picol bedraagt; dat de kapitaalverstrekker, meestal de oelèëbalang of een oelèëbalang-tjoet f 2.50 per picol ontvangt, waarvan hij den peutoeha, den oudste, den vertegenwoordiger des oelèëbalangs in peperzaken en feitelijk tot kamponghoofd uitgegroeiden leider, f 0.50 geeft. Dan is er nog de vracht. Het risico voor den pangkaigever is groot, want pas in het derde jaar kan hij een eerste terugbetaling ontvangen. De peperteelt is onbeschermd gebleven; knoeierij ligt voor de hand.
Wanneer iemand nu verneemt en ziet, dat de peperteelt in Atjeh zeer zwakjes is geworden, dan kan hij in de boven geschetste credietgeschiedenis een van de oorzaken der zwakte herkennen. Er zijn meer oorzaken. In 1918 vertoonde er zich een ziekte in het gewas. Een tamelijk vluchtig onderzoek, door het departement van Landbouw ingesteld, leidde evenmin tot de ontdekking als dat van den landbouwleeraar. Het landschapshoofd hield de ziekte voor djamoer oepas. Was er een flink onderhoud geweest in de tuinen, waarschijnlijk zou de ziekte minder invloed hebben gehad op het gewas. Maar ziet, juist in dien tijd verdwenen de peperplanters uit de streek, omdat er rijstschaarschte bestond. Gedurende drie maanden in 1919 kreeg elk er dagelijks maar één batok (= 3 kwart kattie) rijst en dat is voor den Atjeher, die geen vleesch, geen visch gebruikt als dagelijksch voedsel, doch tweemaal op

den dag zijn rijst met wat zout, lombok en groente gebruikt, niet genoeg — tenzij hij gróóte hoeveelheden rijst verorbert. En dàt is hij gewoon te doen. Toen onze peperplanters er aan te kort kwamen, vertrokken zij naar hun streken Pidië, Pasei, Peusangan, waar juist veel padi groeit. Een derde oorzaak was de lusteloosheid van de markt; in 1920 daalden de prijzen tot een eind beneden het bedrag, waarbij de Atjeher kan uitkomen. De Chineezen van Penang betaalden 3 tot 4 gulden voor een picol, ten hoogste 7 gulden. Vóór den oorlog in Europa was een prijs van 10 gulden juist genoeg om uit te komen, naar een hoofd mij verzekerde. Dat stemt overeen met den prijs, die mij in dien tijd in Lampoeng werd opgegeven als even winstlatend. Tegenwoordig zal 13 tot 14 gulden de prijs zijn, waar beneden de peperplanter niet wil werken. Welnu, die prijs is in 1923 op de markt bereikt en reeds ziet men hier en daar den peperplanter in zijn tuin. Bij vaste markt zal ongetwijfeld de peperteelt in Atjeh herleven en het is niet een arbeid van véél moeite en langen duur aan kwijnende tuinen den frisschen aanblik te hergeven, — tenzij de ziekte zou blijken zeer kwaadaardig te zijn.
De markt kan men niet beheerschen, de credietgeving . . . ook niet, doch het is mogelijk te zorgen voor de aanwezigheid van genoeg rijst. De oelèëbalang van Peureula moedigt nu het in orde brengen van de sawah's aan. Zijn er, die de oude pepertuinen opnieuw in gebruik willen nemen, dan verlangt hij dat vooraf een grondbewerking plaats heeft. Het landschap Peureula, belang hebbend bij een flinke peperteelt, heeft nu motorploegen en het bewerkt voor de menschen een stuk grond tegen betaling bijv. 5 gulden voor een halve baoe. Het landschap heeft met de aanwending van motorploegen wel een beetje verloren, doch er is een nut aan verbonden, dat niet rechtstreeksch is. Voor 1924 is het ploegen gebracht op f 7.50 voor een halve baoe.

* * *

Padi en peper, — wat heeft de Atjeher van Peureula daarenboven? Natuurlijk klappers en pinang; heel Atjeh

zit vol pinang al wil dat niet zeggen, dat overal de cocospalm en de pinangpalm uitnemend gedijen.
De Atjeher van Peureula maakt van zijn klappernoten geen copra, doch hij verkoopt de noten, die dan naar Langsa en Koeala Simpang worden verzonden, waar men niet genoeg cocospalm heeft voor eigen gebruik van bevolking en ondernemingen. Men ziet een Atjeher of zijn vrouw ter markt komen, op de keude (kedéh) van Peureula, met vier klappers, die voor 10 cent samen worden verkocht aan een Chinees. Er zijn Chineesche en Atjehsche opkoopers; sommige Chineezen bereiden olie voor het plaatselijk gebruik: klein gedoe, maar het is duurzaam. De pinangpalm heeft weinig belangstelling van de bevolking: hij groeit wel en geeft zijn vruchten. Eenige zorg wordt in een streek als Peureula alleen aan den pinang besteed, wanneer er van peper niets is te wachten. Hij vermenigvuldigt zich zelf; moet hij worden gerooid, dan is er met het hout nog wel iets te doen.
De pinangpalm, welks noten ingrediënt zijn van de sirihpruim, staat in de tuintjes rond de kamponghuizen, waar ook de vruchtboomen staan: sawoe, mangistan, djeroek, nangka. Sommigen hebben wat rubberboomen dicht bij de woning of in oude pepertuinen. De tap is begonnen; de latex wordt gestold met azijn of aluin; met een houten pers maakt men sheets en verkoopt ze aan Chineezen ter plaatse of te Langsa of te Koeala Simpang.
De mannen bemoeien zich met de vruchtenteelt, zooals zij ook boschkappen en grondbewerking aan zich houden. Maar de vrouw heeft de groote rol te vervullen in de paditeelt: zij plant, snijdt en stampt. Zij stampt met de leusoeng (spreek uit lesoeng), het blok dat zij met den voet in beweging houdt onder het afdakje achter het huis. Omdat men zoo het schilletje, de dedek, van den korrel behoudt en aan de kippen kan voeren, koopt de gehuwde Atjeher liever padi dan rijst.

* * *

Nabij Rantau Pandjang, dat noordwest van Peureula ligt, vonden in Mei 1875 eenige officieren van de *Timor* de

petroleumbron, er heen geleid door Atjehsche hoofden. Waar de olie opwelde, was de bron met hekwerk omheind. Onder den grond door liep de olie in een houten vergaarbak, met een luik afgesloten. De ruwe olie, die in den bak werd verzameld, werd tweemaal op den dag van het water afgeschept met emmertjes van pisangblad. Door een gaatje onder in de emmertjes liep het meegeschepte water weg en zoodra de bruingroene olie wilde wegloopen, hield men het emmertje boven een holle bamboe. Eén man kon 2 of 3 holle bamboes op zijn rug naar Rantau Pandjang dragen, waar de olie werd verkocht aan handelaren van Peureula en van elders. Het verdere vervoer gebeurde in groote steenen potten. Wie met een bamboe vol olie liep, behoefde geen aanval van tijgers te duchten, want deze dieren van Peureula schuwen de lucht der olie. De opbrengst van de bron was vroeger 60 gantang geweest, in 1875 nog 40 gantang, d.w.z. ruim een picol, welke te Rantau Pandjang opbracht bijna 6 dollar. Het hoofd had er een maandelijksch inkomen van, groot 200 dollars. Behalve deze voornaamste waren er in Peureula nog drie bronnen. Rolsteenen, nabij de bezochte bron opgeraapt, bleken bij onderzoek te bestaan uit verweerd graniet, kwarts, kwartsiet, kwartsconglomeraat en kiezeligen zandsteen. Aldus vertelt de tochtgenoot J. A. Kruyt in het genoemde boek.

Beter bekend is het, dat daar nu de boorterreinen liggen van de Perlak Petroleum-Mij welke de Bataafsche Petroleum-Mij exploiteert, en de terreinen van de befaamde zuid-Perlak Petroleum-Mij. De Bataafsche verwerkt de olie niet ter plaatse, doch pompt ze door een leiding van 120 K.M. naar Pangkalan Brandan. Alleen de gassen worden te Rantau Pandjang samengeperst tot olie, welke eveneens wordt weggepompt. Het is daar een flinke nederzetting met ongeveer 30 Europeanen.

Uit de olie heeft de oelèëbalang zijn rijkdommen getrokken, die toch misschien wel overschat zijn. Na 1912 kwam de petroleumaccijns in de landschapskas en kreeg de oelèëbalang een vast inkomen. Hij is in deze streek een van de oude hoofden, die ik wensch te bezoeken.

VI.

OELÊËBALANGS VOLKSHOOFDEN.

Van Peureula voert een vier kilometer lange weg naar Koeala Boga. Dat is de weg tusschen het hoofdplaatsje en de zee, waarover ongeveer 50 jaar geleden onderhandelaars van het Nederlandsch gouvernement zich bewogen met Peureulasche hoofden, indien men niet met sloepen den waterweg bevoer. De landelijke rust is wel in overeenstemming met vrede en vriendschap, die er toen al tot stand kwamen en in stand zijn gebleven. Peureula, Peudawa, Edi (Idi) wekken als van zelf bij de bezoekers den indruk van het van ouds bevriende gebied.

Teungkoe Tjhi Peureula, zooals hij wordt geteekend in de eerste oorlogsjaren, was van afkomst Groot-Atjeher en een voorouder had zich vandaar begeven naar Peureula, er zich neergezet en zich de regeering verworven in dit zijn land, dat wij later een landschap noemden. Oud is dus het staatje met zijn bestaan van anderhalve eeuw in vergelijking van vele later opgekomen landschappen. Teukoe Tjhi was er de radja, de oelèëbalang, een autocraat die desnoods van den sultan in Groot-Atjeh brieven zou aannemen van erkenning, maar die overigens in zijn land zou handelen naar eigen inzicht. En een gelukkig inzicht is geweest, dat hij zich op goeden voet had te stellen met het Nederlandsche gouvernement. Overigens had hij wel zijn krijgsmacht en zijn oudste zoon, de teukoe moeda Peusangan, was een krijgshaftig aanvoerder als het moest wezen tegen Edi, maar, al was het gedruisch van onderling Atjehsch oorlogsbedrijf groot, het bedrijf zelf was tooneelachtig. Scherp, helsch, vol doodsverachting werd pas de strijd, indien hij ging tegen den kafir, die onderwerping eischte, overheersching bracht, welke de godsdienstige hoofden ontoelaatbaar achtten.

Teukoe Tjhi moeda Peusangan, de krijgshaftige aanvoerder van 50 jaar geleden, werd later oelèëbalang van Peureula en na zijn ambt te hebben overgegeven aan zijn zoon teukoe Tjhi Mohamad Thajeb, trok hij eerst naar Mekka en keerde terug om te rusten na een lang en bewogen

leven te Boga aan zijn zee, waar hij zijn cocospalmen zelf heeft geplant.
Het woord teukoe (spreekt uit tekoe) is evenals een vollere vorm van het woord, teungkoe, eigenlijk wel hetzelfde als toeankoe en aanduiding van hoogambtelijke waardigheid. De titel toeankoe wordt gedragen bepaaldelijk door den sultan en diens verwanten. Het woord tjhi is verkorting van keutjhi (spreek uit ketjhi) en beteekent oud. De titel teukoe tjhi is gebruikelijk voor de hoofden, de oelèëbalangs vooral, die van ouds — hun naam zegt het — de krijgsoversten zijn geweest en tevens waren en nog zijn de bestuurders en rechters over hun volk. Spil van het maatschappelijk leven in het landschap, kan men van hen zeggen dat wie hen heeft, het volk heeft.
Teukoe tjhi moeda Peusangan, die te Boga woont aan de zee, is volgens het zeggen van zijn zoon, den huidigen oelèëbalang, wel 90 jaar oud. Omdat hij in zijn jonge jaren niet wilde leeren Koran lezen, meng-adji, moest hij zijn land wel uit en zwierf over Malaka, waar hij met handel zijn brood verdiende. Later verbleef hij in Peudawa Rajeu (spreek uit Pedawa Raje), dat nabij Peureula ligt. Wanneer in 1873 en 1874 de Nederlanders komen kruisen langs de kust en hun onderhandelaars aan wal zenden, is het avontuurlijke kind van Peureula, „het jongvan Peusangan", al terug en staat naast zijn vader als krijgsoverste. De vriendschap met de Nederlanders ingesteld en onderhouden heeft hem vaak verplicht zijn land, zijn volk, zijn bezit, ja zijn kinderen te beveiligen voor de djahats van elders, die hem den vrede met de kafirs ten kwade duidden. Nog vóór het einde der 19e eeuw kwamen de oliebelangen der kafirs de wegen hunner vriendschap zoo glad, zoo effen maken en wat nu de oelèëbalangs algemeen wel inzien, zag die van Peureula een kwarteeuw geleden al, namelijk dat onder hun vriendschap en medewerking de stoffelijke belangen het best tot hun recht komen.
De oliecijns heeft den ouden vorst rijk gemaakt; in 1913 ontstond een regeling, waarbij de cijns in de landschapskas kwam en de oelèëbalang een vast inkomen kreeg. In 1910 vertoefde hij op Java; het bestuur over het land-

schap werd toen waargenomen door den „banta", den oudste der broeders of verwanten. 1) De teukoe tjhi kwam zijn zoon bezoeken die te Bandoeng op school was. Maar meteen bezocht hij het blinden-instituut, de meisjesschool, hoedenvlechterijen en hij verbleef ook eenigen tijd te Batavia, waar toen zijn zuster kwam te wonen, gehuwd met een Atjehsch hoofd, dat verbannen was naar Ternate, maar in 1910 vergunning kreeg tot wonen te Batavia.

Toen hij in 1913 het bestuur aan zijn zoon kon overdragen, bereidde hij een tocht voor naar Mekka in 1914, negen maanden uit en thuis, met het stoomschip *Riouw*, 20 familieleden en 2 bedienden in zijn gevolg. Teruggekeerd ging hij nog eens naar Batavia, naar zijn zuster, de vrouw van den banneling, die in 1916 naar Atjeh terugging toen zij weduwe was geworden.

En nu leeft de oude teukoe rustig in zijn nieuwe flinke woning, waarbij hij zijn eigen vischvijvers heeft en zijn klappertuin. Hij leeft er met zijn tweede vrouw, van zijn 16 kinderen zijn er 12 nog in leven en hij heeft kleinkinderen vele, die zijn huis komen vervullen met gejubel van jong leven. De belangen van het landschap liggen nu in handen van zijn zoon, maar toch ook nog aan *zijn* hart en de reizen, die hij ondernam naar Java, hebben hem gunstig gestemd voor menigen stap tot vernieuwing dien zijn zoon denkt te doen.

De oude teukoe ontving ons in zijn baleh, het open ontvanghuis voor op het erf en bij zijn klappertuin. Een krasse baas, groot, roodbruin, grove rimpels op gelaat en handen, droeg hij een hoogst eenvoudige kleedij; de kopia op het groote hoofd, een donkerblauw linnen buis, een kaïn, sloffen. Ons bood hij stoelen, zelf zette hij zich op een matje op den vloer. Is dat de Croesus van het petroleumland, wien het goud moet druipen langs de vingers? Aeh, hij heeft al zóóveel moeten geven aan zijn kinderen en verder aan wie weet wie. Daar zat nu een levend

1) De positie van den banta in een Atjehsch landschap is te vergelijken, zegt dr. Snouck Hurgronje (deel I p. 96), met die van den patih in een vorstendom of regentschap op Java.

brok historie van Atjeh en hij vertelde van zijn jongste belangstellingen: zijn vijvers en boomen, zijn kleinkinderen die te spoedig weg willen en dan dat hij elken ochtend wandelt met gevolg langs de zee, waarover eenmaal de Nederlanders zijn gekomen, die al 50 jaar zijn „vrienden" zijn. Meng-adji doet hij nu wel en hij is ook volop Atjeher.
Sedert 1913 is teukoe tjhi Mohamad Thajeb de oelèëbalang van Peureula. Ter school geweest te Bandoeng, had hij geen Atjehsch verleden toen hij als bestuurder optrad en zoo kon hij zich gemakkelijker tehuis voelen in de sferen, waarin het jongere geslacht van inlandsche bestuurders moet kunnen verkeeren. En het is een geluk, dat zijn vader, die van nabij de zaken volgt, niet ouderwetsch is in den minder goeden zin des woords.
Mohamad Thajeb was van 1918 tot 1919 lid van den volksraad; het ambt van den oelèëbalang werd toen waargenomen door den banta. Wanneer ten behoeve van verbetering in de volkscultures proeven of maatregelen noodig zijn, kan op Moehamad Thajeb's medewerking worden gerekend. Hij behoort tot de verlichte hoofden, die niet vreemd wenschten te blijven aan westersche begrippen. En hij is dat ook niet gebleven.

* * *

Peudawa Rajeu (rajeu beteekent groot) is vroeger een twistappel geweest tusschen Idi en Peureula en het kleine landschap is desondanks blijven bestaan. Toen het Nederlandsche gezag in de jaren 1873—1875 in deze streken post vatte, kon Peudawa gerust zijn.
De weg van Peureula naar Pedawa gaat door een moeras dat, naar ik vernam, wel 600 hectaren omvat en droog zou zijn te leggen. Een andere vraag is, of er dan behoorlijke bouwgrond zou zijn te vinden. Opmerkelijk is het mooie witte grind, dat in deze streek wordt gevonden.
Van de grens van Peureula, is de weg naar Peudawa een schitterende tjemara-laan, de trots van het landschap, dat overigens weinig heeft waarop het prat kan gaan.
Handelaars van Lho Seumawe, binnen loopend hier om

kwaad weer op zee te ontgaan, hebben in ouderen tijd gelegenheid tot vestiging gevonden en overigens hebben ook peperplanters van elders Peudawa bevolkt. Zeker is het dat het een verleden heeft gehad met meer bevolking en meer vertier. Van de 22 duizend picol peper, die het vroeger opbracht, is misschien 20 picol peper overgebleven. De bevolking telt nog 400 zielen; blijkbaar zijn er velen uitgeweken naar streken waar het wonen en werken aangenamer viel. Uitwijking zonder bekende redenen kon gelden als een aanklacht tegen het bestuur. Het landschapje beteekende vroeger wel zóóveel, dat Chineezen de invoerrechten wilden pachten.

Teukoe habib Moehamat bin Sajet Oesoeih 1) is de weidsche naam van den oelèëbalang, wijzend op zijn Arabische afkomst, en hij draagt de gouden ster van trouw en verdienste. Toen het Nederlandsche gouvernement in die streken kwam en den oorlog van Idi en Peureula om Peudawa verhinderde, was deze Moehamat, een knaap van misschien 12 jaar, reeds hoofd, terwijl zijn moeder al was hertrouwd met een hoofd van Baya. Zijn opvoeding mag wellicht onder die omstandigheden hebben geleden, zijn aanhankelijkheid jegens het gouvernement is er niet door geschaad. Hij heeft ten minste in 1875 van het gouvernement gekregen een groot schenkblad van gedreven zilver; later kwam de koffiekan er bij en de melkkan, het heele servies en gaarne vertoont de grijsaard van heden wat nog over is van hetgeen hij als kind ontving. Dergelijke geschenken gaf het gouvernement in dien tijd wel meer; ik lees bij J. A. Kruyt in het genoemde werk, dat de vorst van Edi een zilveren koffieservies kreeg, een ander hoofd een gouden horloge, een derde kreeg een zilveren rijstschotel.

In 1895 ontving onze teukoe habib de kleine ster, in 1913 de groote ster van trouw en verdienste: de oorkonden heeft hij bewaard. In 1899 teekende hij de korte

---

1) Teungkoe sajet zijn woorden, zegt Snouck Hurgronje, die in Arabië en ook wel eens in Atjeh worden vervangen door habib, dat geliefde ibeteekent. De sajjids of sajets hebben godsdienstigen adel en grooten nvloed.

verklaring in 3 artikelen, die het gouvernement toen had opgesteld ter vervanging van het lange contract in 18 artikelen. Voorts seinde hij elk jaar een gelukwensch op 31 Augustus aan de Koningin, den gouverneur-generaal en den gouverneur van Atjeh met veel omhaal en Arabische termen. En eenigen tijd daarna kwam er dan een brief van den controleur van Idi, dat hij werd bedankt. Last daartoe gaf het Kabinet der Koningin via het ministerie van Koloniën. In dien kostbaren wensch ligt iets aandoenlijks, tenzij ...
Teungkoe habib Moehamat bin Sajet Oesoeih is een knappe verschijning, grijsaard van omstreeks 63 jaar, scherp van gelaat en teekenend van gebaar. Zijn vaste inkomen — het landschap met 400 zielen is maar klein — bedraagt 155 gulden in de maand. Zijn huis is groot noch mooi, hij is arm, heeft schuld en voorschot. Maar hij was rijk aan liefde: bij 14 wettige vrouwen verwekte hij 17 kinderen. Zijn oostersch patriarchaat is in Atjeh geen unicum onder de hoofden.

* *

VII.

VRIENDELIJK IDI.

Het moge waar zijn, dat Idi, de hoofdplaats van een gelijknamige onderafdeeling, achteruitging in verband misschien met de algemeene vermindering van peperteelt en zeker door de opheffing van het garnizoen, het moge er stil zijn, doodsch zelfs, — toch doet het wel prettig aan, wanneer men staande voor de woning van den controleur of de daarnevens gelegen pasanggrahan over de mooie open grasvlakte heenkijkt, aan drie zijden omlijst door hooge laanboomen. Men zegt dat het er droger is dan te Langsa. Overal is blijk van onderhoud en netheid, fraaie wegen in schaduw van forsche boomen nabij de kom van Idi vergoeden wat men er aan vertier misschien mist. Een weg langs het kerkhof — elke begraafplaats in Atjeh heeft historische beteekenis — leidt naar het strand, waar men een wandeling heeft over het grijs-gelig zand langs de levende sprei van de zee.

De keude (spreek uit kedé) d.i. de marktstraat, is geheel ingenomen door winkeltjes van Chineezen en daarbij staat een Chineesch tempeltje dat, gerekend naar het wel verdienstelijk beeldhouwwerk op voorplein en voorpui, iets meer beteekent dan wat men op Sumatra van dergelijke bedehuizen in den regel ziet. Ruim een halve eeuw geleden zochten vele Chineezen van Malaka vestiging te Idi en een kongsie wist toen de invoerrechten van den radja te pachten voor 50 duizend dollars. Een twintigtal jaren geleden heeft het gouvernement de haven gesloten en al werd zij vijf jaar later heropend, het verkeer en daarmee de beteekenis van Idi was ingekrompen. Andere havens namen in levendigheid toe.
De booten van de Kon. Paketvaart, die den dienst tusschen Penang en noord-Sumatra onderhouden, doen Idi aan. De uitvoer bedroeg in:

	1918		1921	
boomschors	622914	K.G.	413894	K.G.
peper	613121	„	340725	„
copra	18228	„	150622	„
rottan	2077	„	2969	„
pinang	1073416	„	843675	„

De schepen moeten ankeren op de ree, prauwen brengen de goederen naar en van den steiger. Een deel van den in- en uitvoer heeft plaats te Lho Seumawe.
Idi heeft een gemeentefonds, gelijk verscheidene hoofdplaatsen. Het zijn nuttige instellingen en zij werken gemakkelijk. Het hoofd van plaatselijk bestuur, hier de controleur, is voorzitter van de commissie van 4 leden die het gemeentefonds beheert. Het behartigt de belangen van het plaatselijk verkeer, de gezondheid, zorgt voor straatverlichting. De inkomsten zijn betalingen voor de straatverlichting, opbrengst van huur op de pasarloodsen. Het onderhoudt en beheert een slachthuis, een tennisbaan, een bioscoop. Enkele gemeentefondsen onderhouden een badgelegenheid aan zee. Er zijn menschen, die liever leven onder het beheer van een Atjehsch gemeentefonds dan onder de zorg van een gemeenteraad op Java.

De onderafdeeling met zijn 7 landschappen heeft een aantrekkelijk binnenland en heel Atjehsch, al is ook hier de bevolking ontstaan uit peperkolonies van Groot-Atjeh en Pasè. De weg naar Blang Sekotji in het landschap Idi rajeu loopt tusschen de padivelden en brengt in een omgeving van vroolijk tuinland rondom de „blang", het groote rijstveld. Van het zuiden komend, kan men de kenmerkende Atjehsche vestiging hier voor het eerst zien: het groote padiveld en er rondom de kampongs, die er bezit hebben. Dat is wezenlijk een even nuttige als van smaak en gemoedelijkheid getuigende wijze van vestiging, die wij den Atjehers niet zouden toeschrijven waar wij te zeer gewend zijn hen te zien in een booze gezindheid van verzet.

Er zijn blangs van 100 tot 200 baoe's naar schatting, hier en daar in de blang staat een boom met zware kruin als een rijzige hoeder over vele velden en onder dien boom brengt men de gesneden padi van den dag. Soms treedt men bij dien boom de korrels uit de aren en wordt een deel van den oogst er tijdelijk opgetast. De blang van Atjehsch landschap kent veel liefelijke dagen.

De kampongs rond den blang gelijken wel op die van midden-Java; woningen met een erf, kampongpaden met omheining en omheining ook van de geheele kampong. Men spreekt nu eenmaal van kampong (echt Atjehsch is het „gampong") maar de naam desa zou, gezien de inrichting en de nabijheid van de padivelden, beter het karakter aanduiden voor wie de desa op Java kent. Meer dan de Javaansche desa heeft de Atjehsche gampong de erven tot tuin gevormd, waar cocos- en pinangpalmen, soms rubberboomen groeien naast vruchtboomen.

Blang Sekotji is zoo'n liefelijk oord. Men zegt, dat de naam is ontstaan uit „schuitje" en dat de kleine vaartuigen vroeger uit zee de kroeëng (rivier) Idi opvoeren tot dat punt. Misschien is de afleiding juist, maar ik betwijfel het. Wel weet ik, dat J. A. Kruyt herhaaldelijk spreekt van Sekoetji.

Het is van belang, er aan te herinneren dat al heel vroeg een ondernemer in deze streek een tabaksteelt opende op

Theresia Estate. Evenzeer is het van belang, dat de ondernemer zelf in een vergeten boekje zijn wederwaardigheden in Atjeh heeft neergelegd [1]). Na een gunstig oordeel over de gronden op Atjeh's oostkust te hebben vernomen en hopend, dat de toestand er een gunstige wending zou nemen, trok de anonymus in 1876, gesteund door een geldinstelling op Java (vermoedelijk de Ned. Handel M^{ij}), naar Idi en nam er tusschen Blang Sekotji en Kemoening van een Engelschman over, wat er nog bestond van diens reeds verlaten tabaksonderneminkje. Het was nog geen honderd dollar waard, zegt deze tweede tabakker in Idi, doch hij zou er zijn etablissement kunnen vestigen en gronden, minstens 300 baoe, kiezen in de streek Damar Poetih. Hij had de medewerking van een radja en nam zich voor een politiek te volgen, bestaande in „een andere verhouding tot de bevolking" dan die van de Kompenie, welke bij het volk verdacht was. Het is te merkwaardig om zonder herhaling te laten, wat deze particulier als een goede richtlijn zag: „wij moeten trachten ons zelf te helpen en het stelsel van met dieven dieven te vangen hier in practijk brengen; behendig partij trekken van de volkseigenaardigheden en met klinkende munt byzondere trouw koopen. Dat laatste vooral is een krachtig middel volgens hen, die de Atjehers kennen."
Eenvoudige wegen werden aangelegd, een loods gebouwd. Hij had 20 klingen en wat achtergebleven arbeiders van den Brit; spoedig had hij 150 man, onder wie 50 Atjehers op contract, 10 Javanen en enkele Boyans met hun vrouwen. Zoo ging het alles goed van stapel, totdat nog vóór het eind van het jaar (1876) het eerste drama, zooals de ondernemer het zelf noemde, werd opgevoerd. Een bende overviel met klewangs de loods op Kemoening. De overval sproot eigenlijk uit onderlinge vijandigheid van de kleine vorsten. De radja bood vergoeding aan, maar de ondernemer bedankte. In het voorjaar van 1877 kwam het tweede drama: volk vermoord, gebouwen verbrand, zaad-

[1]) „Met Sie-Anoe naar Edi. Een bescheiden bijdrage tot de kennis van een deel van Atjeh, in zijn beteekenis voor Neerlands handel, nijverheid en scheepvaart." Apeldoorn 1895.

bedden vertrapt. De radja toonde zich verontwaardigd. De ondernemer vertrok naar Java teneinde de Regeering te vragen om blijvende versterking en bescherming. Hij erkende tenslotte, dat zijn ondernemen daar gewaagd was en ontijdig.

Minder geschiedenis heeft het schooltje te Keude Geuroba (spreek uit kedé Groba), een eind weegs voorbij Blang Sekotji. Twee klassen heeft het met te zamen 40 kinderen, jongetjes van 6 tot 9 jaar. Zij zaten na te schrijven de voorbeelden op het bord en het trof mij, hoe keurig zij dat deden. Op verscheidene schooltjes in Atjeh heb ik dat gezien en in geen land van Ned.-Indië heeft het eenvoudige volksonderwijs zulk een taak als in Atjeh, waar het jonge geslacht een beetje oefening van het denken wel noodig heeft tegen domme leering van nutteloozen haat. Men moet zoo'n troepje kinderen zien, proper gekleede jongetjes met een kopia op en sommigen dragen aan het gele of groene petje van gemeen fluweel een roosje of andere bloem; men moet hen zien om te betreuren, dat straks de een of andere botterik hun gemoed zal trachten te vergiftigen met een voor hen ongegronde en schadelijke vijandschap. Hier is een van de landschapsschooltjes, die in Atjeh zooveel nut kunnen stichten, zooveel inwerking van kwaad kunnen voorkomen, niet omdat op die schooltjes meer wordt geleerd dan lezen, schrijven, wat rekenen, doch wijl sommige kinderen er een voorbereiding krijgen om nog wat verder te leeren. De kinderen betalen een heel klein schoolgeld, de goeroe heeft de gebruikelijke maandelijksche betaling van 22.50 gulden. Hier waren nog geen meisjes op school, elders waren er wel. Atjehers zijn nog wat schuchter in het zenden van hun meisjes naar de gemengde volksschool. Op school kan de onderwijzer zich meteen er van overtuigen, of de kinderen allen zijn ingeënt tegen de pokken.

Over vrij goede landschapswegen komt men door Djoeloh rajeu en tjoet (groot en klein Djoeloh) in het bloeiende Simpang Olim, waar peperteelt hoogstens een eeuw geleden

de Atjehsche nederzetting veroorzaakte en het woest liggend kustgebied er in ontginning bracht. De peper heeft er goede en zeer kwade dagen gekend en thans nemen de peperplanters er nog een afwachtende houding aan: het wachten is op een loonenden marktprijs. Zij behoeven in dit landschap niet van buiten te komen, want de tuinen zijn bezit van hier gevestigd volk en de oelèëbalang heeft er zijn belang bij. Worden de tuinen verlaten, dan schieten de dadaps, de steunboomen hoog op en beletten de vruchtdracht aan de peperranken. Daarmee is evenwel de aanplant niet bedorven, want als straks het onderhoud weer aanvangt, worden de dadaps besnoeid en herkrijgen de ranken haar vrijheid en groeikracht.
De oelèëbalang teukoe Moeda Oesoeh maakt den indruk van te zijn een joviale baas van omstreeks 60 jaar met een beetje Chineesch type. Trouwens onder hoofden en minderen vindt men nergens een zoo groote verscheidenheid van type als in Atjeh. Er zijn behalve het Maleische type, dat men ook in het gewest Oostkust van Sumatra vindt, nog het Hindoe-type, het Arabische, Minangkabausche, Abessynische, — dat laatste door de slaven, uit Abessynië afkomstig, die vroeger de Atjehers wel meebrachten, wanneer zij terugkeerden van Mekka.

Teukoe moeda Oesoeh kent dit gebied van kindsbeen, houdt er van, hij is een handelsman in zijn land en een vaderlijk voorganger. Als hij niet op reis is door zijn landschap heen, dan vindt men hem òf in zijn rustig gelegen echt Atjehsche huis òf niet ver vandaar bij de mesigit, waar ook de markt, de keude, is. Het is genoeglijk te zien, hoe hij de wenschen en meeningen van zijn veel jongere vrouw in acht neemt en intusschen zijn zin doordrijft; nog grappiger hem te hooren over hetgeen men te stellen heeft met een jonge vrouw. Zijn scherts past geheel bij zijn figuur, hij houdt van gezelligheid, hij houdt van overleg, hij houdt van geven en nemen. Hij is niet zoo dwaas, dat hij het voordeel niet zou zien van de aanwezigheid van het Nederlandsch bestuur. Hij zal dat niet met zoovele woorden zeggen, doch het schijnt

door in zijn verhalen. Als men hem vraagt naar de waarde van peper, herinnert hij zich dat de koyang (= 22 picol) aan wasé, verhoogd met 10 procent voor andere rechten, opbracht 40 rijksdaalders. Met rijksdaalders bedoelde hij Mexicaansche dollars, dus was het bedrag 56 gulden: per picol ruim f 2.50. De peper werd met Atjehsche prauwen naar Penang gebracht. Toen het Nederlandsch gezag er gold, kwamen er Nederlandsche schepen op de kust en sedert steeg de bedingbare prijs, omdat men niet meer afhankelijk was van Penang als markt.
Teukoe moeda Oesoeh heeft de komst van het Nederlandsch gezag meegemaakt. Zijn vader was er toen radja en het heeft hem wel inspanning gekost te zorgen, dat hij en niet een ander, die minder recht had, oelèëbalang werd. In een opstel „Een stukje Atjeh-geschiedenis" heeft H. T. Damsté daarover alles meegedeeld *(Koloniaal Tijdschrift 1918)*. In zulke volkshoofden ligt het materiaal, waarmee men goede maatregelen van het Nederlandsch bestuur tot een zegen maakt voor Atjeh's volk.
Het hoogere gedeelte van het landschap grenst binnenwaarts aan Gajo-land en is minder bevolkt dan het lage land. De noordelijke grens is de Kroeëng Djamboe Aje, een rivier welker overstrooming genoeg last veroorzaakt om er een stevigen dijk langs te leggen. Daarvan trekt ongetwijfeld de mooie kampong — bijna had ik geschreven desa — Lhó Niboeng profijt met haar vele woningen en tuinen vol palmen.
Aan het tegengaan van moerasvorming door rivierwater en aan doeltreffende aanwending er van voor den akkerbouw kan ook in de onderafdeeling Idi nog wel worden gearbeid. Zoo is er vroeger in het landschap Idi rajeu al een aanvang geweest met bevloeiïngswerk, dat de rivier helaas zelf heeft vernield. Men zegt, dat er wel duizend hectaren bevloeibaar te maken zijn.
De voornaamste bestuurder is hier de nog jonge toeankoe Machmoed, wiens mooie woon nabij de hoofdplaats Idi ligt en er mee is verbonden door een fraaie laan. Vroeger moet het gebouw als een veste te midden van versterkt terrein hebben gelegen, dat sedert is herschapen in een

hof. Thans bergt de oude veste, nu vreedzaam huis, een grooten schat aan goudwerk, deels van Atjehsch maaksel, en edelsteenen, die ee lust der oogen zijn van toeankoe's vrouw, de tjoet nja, zuster van den vorigen oelèëbalang bewaarster van vele historiën uit Groot-Idi.
Alvorens van de onderafdeeling te scheiden, herinneren verleende vergunningen voor houtaankap (zeehout), mijnbouw (petroleum) en landbouw aan den ondernemingsgeest, die ook de noordelijke kust van Sumatra niet onbegeerd liet. Enkele vergunningen tot landbouw zijn ook al weer ingetrokken, omdat de houder niet begon en ook niet betaalde.

* *

VIII.

LHO SOEKON, LICHT EN DONKER.

De rivier Djamboe Aje over en men is in de onderafdeeling Lho Soekon van de afdeeling Noordkust van Atjeh. Hoe noordelijker, des te meer komt men in een gebied met oude en nieuwe historie. Oude, omdat hier zelfstandige rijken hebben bestaan, nieuwe, omdat de oorlog tegen het Nederlandsch gezag er het felst was en hardnekkig. Lho Soekon ligt tusschen de rivieren Djamboe Aje en Pasè, een gebied dat eeuwen geleden deel uitmaakte van het rijk Samoedra-Pasè, waarover de Atjehsche sultans in de 16e eeuw, eeuw hunner expansie, heerschappij kregen en hielden. Heerschappij, maar zij konden niet wegcijferen de rechtstreeksche volkshoofden, de radjah's, de oelèëbalangs en zoo is er in dit gebied, van het Atjehsch sultanaat verwijderd gelegen, een verbrokkeling geweest in landschappen en kleine landschappen die, feitelijk onafhankelijk, den sultan wel erkenden als een gemeenschappelijk opperleenheer zonder tastbare rechten. De zichtbare herinneringen aan het oude rijk liggen aan de overzijde der Pasè-rivier in de onderafdeeling Lho Seumawe.
Midden in Lho Soekon loopen de rivieren Peutoë, Pira en Keureutò (spreek uit Kertò) die nabij het hoofdplaatsje Lho Soekon met elkaar verbinding krijgen en in twee armen naar zee stroomen. Opmerkelijk is hoe de Keureuto

de onderafdeeling in tweeën splitst en hoezeer de beide deelen naar de natuur des lands verschillen: de zuidoostelijke helft is een en ál paja, moeras, met een bevolking van 15 duizend zielen, de kleinere noordelijke helft is er vrij van en telt het dubbele aantal zielen. De verhouding zal op den duur anders worden; er komt al en er zal komen meer volk, nu het hoofd van Simpang Olim, over wien in het vorige hoofdstuk werd verteld, de overstroomingen van de Djamboe Aje beteugelde en drooglegging van stroomgebied bevorderde.

Het gróóte moeras hier is de Paja Tjitjem, waarvoor de aanlegger van de trambaan een groote buiging ondernam. Toch heeft hij het niet geheel kunnen stellen zonder dijk. De groote militaire weg kon evenmin geheel buiten het moeras blijven en verder ligt er door een deel der paja nog een landschapsweg tot vlak bij zee, zoodat het mogelijk is in dit deel van Lho Soekon een kruistocht te ondernemen. Zoo'n tocht is intusschen geen opwekking. Troosteloozer vlakte kan men zich ternauwernood voorstellen, een groezelig gebied, eindeloos somber, levenloos. Op een paar punten langs den weg treft men een armelijk buurtje met volk van ongunstig voorkomen. Hoe zou het anders kunnen, nu paditeelt er zoo licht geheel mislukt en het aanleggen van afwatering veelal teleurstelt, omdat de veenbodem gemakkelijk uitzakt en het graafwerk vruchteloos maakt. De aanwezige bevolking heeft, aangezien de paditeelt er hachelijk is, bijverdienste noodig. Er zijn er, die in zoutwinning op de kust een schamele inkomst vinden. Het is een bekend verschijnsel, dat op minderwaardige gronden vaak ook de inheemsche plattelandsbevolking op een gering peil staat en dat het peil zich ook afteekent op de hoofden. Het zou dan niet te verwonderen zijn, wanneer men in een streek als zuidoost Lho Soekon een achterlijkheid moest vaststellen, die een belemmering vormt voor den ontwikkelenden arbeid van het Nederlandsch bestuur, ja zelfs een gevaar oplevert voor den plichtgetrouwen ambtenaar. Zoo hij niet kan steunen op de medewerking der hoofden moet zijn werk er meerendeels vruchteloos zijn. Atjeh telt verscheidene deugdelijke hoofden,

oelèëbalangs en oelèëbalangs tjoet, maar er zijn er ook die den bestuursernst niet verstaan en niet slechts wanen, doch er ook naar handelen dat het volk er is om hen. Zoo'n hoofd is toegankelijk voor verkeerde toepassingen van een vereenigingsstreven en zoekt zijn redenen tot onthouding of tegenwerking. Eer een straffe maatregel kan worden genomen door de regeering, die hem buiten de gemeenschap met zijn eigen volk plaatst, heeft hij dan al veel kwaad gesticht. Enkele jaren geleden nam de werking der Sarikat Islam in de afdeeling Noordkust van Atjeh een verkeerde en gevaarlijke richting en een verbanning van enkele jongere hoofden kon niet achterwege blijven. Het afdeelingsbestuur wordt byzonder vertraagd, wanneer een volkshoofd zijn gezag en zijn geldmiddelen uitsluitend aanwendt tot zijn genoegen, goede sier maakt, zich dost met een vilten hoedje, zijden sokken, lakschoenen, telkens andere vrouwen dient, reisjes onderneemt naar Medan. Dan moet het binnenlandsch bestuur, dat al niet op zijn medewerking kan rekenen, hem tot overmaat van ramp nagaan opdat hij niet afperst en knevelt. Dan grijpen kleinere en grootere knoeierijen om zich heen. Hoe eerder de regeering redenen vindt een dergelijk hoofd te verwijderen, des te beter is het. Het staat volstrekt niet vast, dat het land het best wordt gediend door de hoofden, die zich het aanhankelijkst betoonen aan het Nederlandsche gouvernement. Een oelèëbalang, die gemakzuchtig is en werkeloos blijft, kan toch zeer wel het overigens juiste inzicht hebben, dat het Nederlandsch gezag zijn plaats in het landschap zeker maakt tegenover derden. Zijn gehoorzaamheid vindt haar grond in een welbegrepen eigenbelang en hij ziet met byzondere voorliefde den arbeid van de bestuursambtenaren, waarvan hij, het volkshoofd dat zijn zaken heeft gelijk wij zagen, slechts voordeel ondervindt. Zoo kan hij voorstander zijn van goede wegen, van bevloeïing, van al wat er goeds in zijn landschap is aan te leggen, zonder er een oogenblik zijn hoofd mee te breken of er een hand voor uit te steken.

Terugkeerend tot de paja Tjitjem, — nog maar enkele jaren geleden sloeg de landbouwvereeniging Avros te

Medan het oog op die uitgestrekte terreinen om er paditeelt in het groot op te beginnen ten einde een afdoende voorziening te krijgen van rijst voor de contractanten van haar leden. Dat was een belangrijk plan. Zij vroeg en verkreeg de erfpacht, alhoewel de betrokken volkshoofden daarin met tegenzin bewilligden; vrij dure opmetingen werden gedaan... Toen kwam de kentering, gevolgd door bedrijfsslapte en de Avros liet haar Tjitjem-plannen los, zoodat het groote rijstbedrijf achterwege bleef en de paja ongerept. Ten westen van dit gebied liggen de boekits, de heuvelen van 100 tot 300 meter die den omvang vormen naar het gebergte Rödjö Boekit. In die heuvelen woont bevolking die peper plant, al is het niet zóó veel dat Lho Soekon een peperland is te noemen gelijk Idi of Peureula of Groot-Atjeh. In 1921 voerde Lho Soekon 1383 picol uit. Maar die heuvelenstreek staat geteekend in de annalen van Atjeh's militair bedrijf: toen ongeveer 15 jaar geleden het verzet er was opgevlamd, bleek het lastig te bereiken, omdat het zich uit de paja-Tjitjem telkens terugtrok naar de heuvels. Toen is Christoffel er met zijn maréchaussées heengezonden, die een bivouak betrok te Panton Labeuë en vandaar het verzet bedwong: kapitan rimoeëng werd hij geheeten, de tijger-kapitein, omdat zijn greep bloedig was. De herinneringen aan het geleden leed zijn in een streek als Keureuto (spreek uit Kèrto) nog versch; komt daarbij dat geestelijke parasieten de leer van den heiligen oorlog misbruiken om de gemoederen bitter te houden, dan is waakzaamheid dubbel geboden, een waakzaamheid die niet opzichtig is. En in zulke streken is de aanwezigheid van bestuursambtenaren met Atjeh-ervaring en taalkennis zeer te waardeeren.

Te Blang Djeroeën woont de oelèëbalang van Keureuto, teukoe tjhi Bentara is zijn titel. Hij maakt den indruk van een krachtig en kundig hoofd te zijn. In vriendelijkheid put hij zich niet uit, men zou hem norsch kunnen noemen, doch hij verstaat het, antwoorden te geven op vragen over het volksbestaan, die hout snijden. Hij bestuurt een groot landschap en ontvangt dan ook 600 gulden maandelijks uit de landschapskas benevens 125 gulden voor

zijn auto. Hij onderhoudt een kleinen vrachtauto voor het vervoer van menschen en goederen en haalt bij voorbeeld dagelijks visch van de kust. Zijn zoon bezoekt de Muloschool te Koeta Radja en in zijn vacanties helpt hij zijn vader in het bestuurswerk.

Welk een onderscheid tusschen de doodsche paja in het oostelijk deel van de onderafdeeling en het bloeiende padigebied in het westen! Men plant in de regenmaanden van het late jaar en in April of Mei is de oogst volbracht. Hoewel de gewone opbrengst 20 picol droge padi de bouw niet te boven gaat, kan uit dit deel van Lho Soekon eenige uitvoer plaats hebben. Met het zooeven genoemde hoofd heb ik uitgerekend dat een echtpaar jaarlijks gebruikt 7 picol bras (rijst). Het was rekenen, want men drukt zulke hoeveelheden in Atjeh uit met „bamboe". Eén bamboe is dan 2.5 katti bras. Ieder gebruikt dus dagelijks iets minder dan een katti; men eet twee keer, om 11 uur en om 7 uur, en neemt visch, groente en peper als bijspijs. 's Ochtends is men er zeer gesteld op een kom koffie, waarbij wat koek of bras ketan (kleefrijst), vormend een ontbijt. In een vrij gunstige streek als deze overeet de Atjeher zich niet, al staat hij bekend als iemand, die véél rijst eet naarmate hij weinig andere spijs nuttigt.

In dit welige gebied, bij voorbeeld bij kampong Moeliën, zou bevloeiïng een weldaad kunnen zijn. Tusschen groote kampongs spreiden zich prachtige blangs. Wijd is het uitzicht over de bebouwbare vlakte met het gebergte op den achtergrond. Groote vogels met witte veeren, gele snavels hebben het druk in dit vrije veld; het zijn reigers die er zich te goed doen. Kiekedieven rekken hun halzen neuswijs boven het overschot der halmen, vliegen op, razend door de zonnige lucht, en strijken ruischend weer neer, alsof zij den motor weer stoppen bij het naderen van een prooi. Welk een fleurig buitenleven, welk een oord van geluk voor den vredigen boer, die van den oorlog verschoond bleef! Zijn kampongs tellen veel goede huizen en wat er het sieraad is: de groote bamboeweelde. Geweldige stoelen van vele meters omtrek en hoog gewassen betwisten den huisman zijn plek tot aanplant van tuinboomen.

In het westen van de onderafdeeling ligt het vruchtbare landschap Kroeëng Pasè (rechteroever der Pasè-rivier), gewoonlijk aangeduid als gebied van Hakim Kroeëng. Het is niet groot, de bevolking niet talrijk, doch er is bevloeiïng en er zou, indien alle gronden werden beplant, een overschot zijn dat men kon uitvoeren. Bekend is, dat er in het stroomgebied van de rivier Ngom petroleumbronnen voorkomen.

In Lho Soekon is de groote landbouwnijverheid vertegenwoordigd door een onderneming in de Pira-streek, Pira-Estate, niet minder dan 3400 hectaren. Zij is in 1918 geopend met een aanplant van koffie en er wordt nu ook rubber geplant. Minder goede vertegenwoordiging dan deze ondernemingen zijn de vijf vergunningen in het landschap Keureutò. Er is nog geen spa in den grond gestoken, hoewel er al cijns is verschuldigd. Met zulke bezoeken van „het kapitaal" kan geen land zijn gediend.

* *

IX.

IN HET OUDE RIJK SAMOEDRA.

De Pasè-rivier overstekend, betreedt men Gendong en Blang Mè, oude landschappen nabij zee, behoorend tot een gebied, dat nu de onderafdeeling Lho' Seumawè heet, maar waar vroeger, 6 eeuwen her, een aanzienlijk rijk was, Samoedra, en daaraan grenzend het rijk Pasè. Reizigers van de middeneeuwen zijn hier geweest en hebben er over opgeteekend. Nog wel 5 of 6 eeuwen vroeger zijn er Chineesche reizigers geweest en na hen Arabieren, kooplieden met den Islam in hun reistasch. Kinderen van onze eeuw, het betreurend dat er uit middeneeuwen en oudheid van onzen archipel zoo weinig valt te weten, worden wij ten hoogste geboeid door de mededeelingen van die onbekende trekkers.
Marco Polo sprak van Sama(d)ra d.w.z. Samoedra en zei, dat er menscheneters waren, maar dat men ook rijst at, arènpalm en cocospalm gebruikte. Fei Hsin zag twee

eeuwen later, dat er peper groeide en dat de menschen toewak bereidden uit den nipah-palm en dan — er werden jaarlijks twee oogsten verkregen van droge velden! Sultans reden hoog gezeten op een olifant en voeren ook al ten strijde tegen ongeloovigen. Er is nu nog een kampong Samoedra, waar echter geen oud-archief aanwezig is. Hier en daar liggen de graven van oude sultans en vorsten, waarvan die in Blang Mè het bekendst zijn. Enkelen er van zijn wel praalgraven, waarvoor marmer is gebruikt. Een marmeren zerk, staande aan het hoofd van het graf, draagt de vermelding van namen en feiten in Arabische opschriften. Afgelegen in het waterland, biedt deze begraafplaats toch wel een koninklijke rust onder de hooge boomen en blijft een oord vol wijding voor de vromen van het land.

In de 15e en 16e eeuw raakten Samoedra en Pasè onder Atjeh, de vorsten werden onderdanig aan den sultan. Toen Atjeh in vervolg van tijd van zijn macht verloor, ontwikkelde zich in alle streken buiten Groot-Atjeh een zelfstandigheid van vorsten en hoofden, — een proces dat in sommige landschappen zoodanig voortging, dat er al te veel hoofden en hoofdjes kwamen, tuk op eigen gezag. Vestigden er zich peperplanters van elders, dan rezen er nieuwe „oudsten" tot gezag dragende hoofden. Een verbrokkeling van gezag kon een enkelen keer gemak opleveren voor het Nederlandsch bestuur, in den regel veroorzaakten zij last en vertraging bij de toepassing van maatregelen.

In Lho' Seumawé dringen de uitloopers van het gebergte noordwaarts tot dicht aan zee, waarlangs de militaire weg en de trambaan nu en dan op korten afstand voortgaan naar de hoofdplaats Lho' Seumawé, feitelijk op een eilandje gelegen met lagunen. Vrij gunstig liggend aan de baai, waarin schepen kunnen komen tot dicht bij den steiger, was Lho' Seumawé vroeger de voorname haven op de noordoostkust en is zij tegenwoordig nog eene der voornaamste. Het eilandje is met Sumatra verbonden door een brug van 120 meter.

Het stedeke, afdeelingshoofdplaats, draagt de lasten van zijn ligging buiten-af op aangeslibt terrein en toen er een Nederlandsche vestiging moest komen heeft niemand er over gedacht zich een villa te bouwen. De militaire woningen verrezen er in den stijl en in de kleur van noodzakelijk kwaad; gouvernements-gebouwen en particuliere kantoren kwamen er bij, er voor, er naast, in haastigen houten optrek en zoo is Lho' Seumawé geworden een duistere woonplaats zonder eenigen lach. Wat is dan Langsa met zijn saaie ruimte, Idi met zijn kleine rust ver te verkiezen boven de havenstad van het oude Samoedra! Maar het huidige bestuur wenscht te recht van den nood een deugd te maken en vraagt medewerking voor plannen tot verbetering, allereerst voor de gezondheid. De lagunenkust zendt avond aan avond vluchten muskieten de stad in en ik heb in een groote woning muren gezien, die in de hoeken zwart waren van muskieten. De drooglegging van terrein op het land is geen werk, dat alleen grootondernemers afkunnen of jaren arbeids kost, zoodat een betere toekomst wel in zicht is.
Waar nu de stad zelf zoo weinig bekoring heeft, valt het te eer te loven dat het gemeentefonds er werkzaam is tot vergoeding aan de stedelingen, voor zoover mogelijk, van hetgeen zij om hun vestiging moeten dragen. Het fonds namélijk beheert een waterleiding uit de zandplaat naar het stadje, zoodat geschikt water in de huizen is te krijgen. De putten, hier en daar, hebben weinig en ziltig water. Voorts onderhoudt het een zeebad, waarbij een omrastering het gevaar van dieren wegneemt. De Europeanen betalen er maandelijks één gulden voor. Ook de bevolking gebruikt het en er is een regeling, waardoor blank en bruin elkaar er niet hinderen. Het fonds onderhoudt den pasar, een slachthuis, een bioscoop met strijkje.
De handel heeft in de jongste jaren er van zijn beteekenis verloren, waarom bij voorbeeld de Atjeh-Handel-M[ij] er haar vestiging heeft ingekrompen. Chineezen verhandelen de bekende uitvoerproducten meerendeels naar Penang en verrekenen die met den invoer van manufacturen, voorts met geld en wissels. Zij zouden gaarne crediet willen

willen hebben op cognossement van verzonden goederen. Lho' Seumawè heeft den in- en uitvoer voor de geheele afdeeling Noordkust van Atjeh, behalve evenwel voor Samalanga, dat voor die beweging Sigli gebruikt. Daarin ligt wel een vingerwijzing, dat Sigli in de opgaande lijn is en Lho' Seumawé in de dalende. In 1921 werden er er 120 schepen uitgeklaard, in 1922 echter 108, bijna alle van de Kon. Paketvaart. De uitvoer bedroeg in:

	1918	1921
copra	734120 K.G.	1425694 K.G.
pinangnoot	6186492 „	7088652 „
peper	558266 „	793115 „

De ontvangsten van het tolkantoor bedroegen in:

	1920	1921	1922
invoerrecht . . . . f	117062	164520	159338
uitvoerrecht . . . „	3103	4807	10177
cijns petroleum . . „	36931	34226	4038
cijns lucifers . . . „	13783	12347	29165

Bij de vergelijking van die cijfers dient bedacht. dat de invoerrechten in 1921 werden verhoogd met 100 procent, in 1922 nog eens met 100 procent. Van toenemenden handel is dus geen sprake.
Lho' Seumawé ontleent nog een deel van zijn vertier aan het feit, dat het in het midden ligt van den Atjeh-tramweg; reizigers die van Koeta Radja verder willen dan Lho' Seumawé, moeten hier overnachten en zoo ook omgekeerd. Er zijn dan ook een klein Europeesch hotel en een pasanggrahan, zooals er gelukkig op vele plaatsjes van Atjeh een is en meestal vrij geschikt.

Van de vele landschappen der onderafdeeling is een der kleine Lho' Seumawé geheeten, maar het hoofd was van ouds een gezien vorst, dragende o.m. den titel mbaharadja welke wijst op zijn aanzien vroeger bij den sultan en in heel Atjeh. Toen ongeveer 50 jaar geleden een vertegenwoordiger van het Nederlandsche gouvernement hem wenschte te ontmoeten en daartoe van zijn schip in de

baai aan wal kwam, stond de mbaharadja, geleund tegen een boom, hem trotsch op te wachten. Hij en vele hoofden stonden met geladen revolvers in hun gordels, de teekenen van onderdanigheid waren verre. Hij deed zich voor, zegt een ooggetuige, 1) als een „ruwe woesteling"; hij was groot en zwaar, liep met lange loshangende haren en was gekleed in een zwart jasje met gouden sovereigns als knoopen. Tengkoe Abdoel Hamid Orangkaja Sri Maharadja Mangkoe Boemi teekende in 1904 de Korte Verklaring. Zijn landschap moge klein zijn, daarentegen is zijn invloed in het heele gewest zoo groot als zijn titel. Aan inkomen van het landschap en aan schadeloosstelling van het gouvernement ontvangt hij maandelijks wel 1000 gulden, waarbij de inkomsten zijn te voegen van zijn eigen bezit en handel.

In de geheele afdeeling Noordkust van Atjeh met haar 3 onderafdeelingen Lho' Seumawé, Bireuen en Lho' Soekon vertoonde de Sarikat Islam na 1918 een vrij krachtig leven. Handelaars, onderwijzers van volksscholen — laat ons zeggen de intellectueelen — maar ook vele hoofden waren lid en namen deel. Een hoofd van Samalanga was toegetreden bij wijze van zet op het politieke schaakbord, waarop hij bezig was te spelen tegen den invloedrijken Maharadja, die ook lid van de Sarikat Islam was geworden, daarmee beoogend zijn kansen te versterken op behoud van een landschap Plimbang. Na den raad van een oelama (een Mohammedaansch wetgeleerde) te hebben ingewonnen, luidend dat aansluiting een goede daad mocht heeten, vormde het Samalangsche hoofd een afdeeling S.I. Ook hier openbare vergaderingen, zelfs geheime vergaderingen. Het zou er ongetwijfeld den kant uit gaan van de beweging te Lho' Seumawé, waar men het onderscheid tusschen geloovigen en ongeloovigen naar voren bracht, waar men in den S.I.-kring het Nederlandsch gezag begon te ondermijnen en waar bovendien werd gewerkt aan een vereeniging van oelèëbalangs. Tot bedaring is men gekomen, toen verleden jaar drie hoofden uit Lho' Seumawé zijn

---

1) J. A. Kruyt: Arjeh en de Atjehers. Leiden 1877.

verbannen, een ingrijpen dat geen dag te vroeg is gekomen. Dikwerf zijn jonge hoofden te vatbaar voor nieuwe leuzen, godsdienstige raadgevers staan altijd wel gereed hun eigen beteekenis te verhoogen door den geloofsijver en den geloofshaat als factor bij te voegen, en naarmate de beweging algemeener wordt, laten zich oudere hoofden verlokken tot deelneming. Laat men het in een afdeeling zoo ver komen, dan herleeft het verzet. In Lho' Seumawé en Samalangan is waakzaamheid zeer geboden.

De onderafdeeling Lho' Seumawé met haar 54 duizend zielen heeft water genoeg, maar het bevloeiïngswerk kon ruimer zijn. Plannen voor zulk werk zijn er, het geld is er niet. Bevloeiïng is in deze streken te zeer noodig, omdat de rivieren geen plaats vinden voor den middenloop. Zij komen dus uit haar gebergte en belasten de smalle vlakte met haar bandjirs, een omstandigheid die het aanleggen van werken tot regeling van den waterloop bemoeilijkt. Slechts hier en daar liggen sawah's, meerendeels beschikt men over tegalvelden, in de wandeling maar sawah genoemd.

De pepertuinen liggen in het heuvelgebied, pinang en klappers groeien overal. Vee wordt o.a. in het mooie landschap Tjoenda verkocht aan handelaars van Medan. De landschappen Tjoenda en Nisam hebben water van de Kroeëng Boeloh, waarin men op 12 kilometer westwaarts van Lho' Seumawé een steendam aantreft, die af en toe door de bandjirs in gevaar wordt gebracht. De bevolking is er lauw ten opzichte van zulke werken en doet van haar kant weinig of niets.

Een eind weegs westwaarts bereikt men over een smallen hobbeligen weg de onderneming Boeloeh Blang Ara, welke de Handelsvereeniging Amsterdam in 1920 opende en in 1922 als mislukt opgaf na er 8 tons gouds aan te hebben besteed. Men moet een verlaten onderneming hebben gezien om te weten welk een treurigen indruk zij maakt. Toch zou de sluiting aan de algemeene aandacht wel zijn ontgaan, indien er geen berichten waren geweest, omtrent de redenen, die de H. V. A. zouden hebben genoopt zich daar terug te trekken na er alle gebouwen behoorlijk te

hebben opgericht en er een koffieaanplant van 240 baoe's benevens een rubberaanplant van 330 baoe's in den grond te hebben gebracht. Het heette, dat de H. V. A. zich terugtrok, vreezende voor een inperking van de strafbepalingen in het arbeidscontract. Hoewel men kon tasten, dat zulks de ware reden niet was, vond de uitlating toch wel geloof.
Anders luidde de opgave van redenen door de H. V. A. aan het bestuur van Atjeh: teleurstelling door de gesteldheid van den bodem, van het klimaat, door ongunstigen gezondheidstoestand en door de geringe medewerking van het bestuur. Wel werden aan die redenen toegevoegd op het tweede plan de komende assistentenregeling en de dreigende inkrimping der poenale sanctie. Het bestuur bleek zich niet neer te leggen bij die eene reden, die de geringe medewerking van het bestuur inhield. De H. V. A. trok dat verwijt dan ook in. Zij beweerde de teleurstellingen van bodem en klimaat na 2 jaar te boven te zijn gekomen, maar na de uitgave van 8 ton staande voor een tweede besteding van een even groot bedrag, verkoos zij een terugtocht.
Door haar berichten er over heeft de H. V. A. dien terugtocht zelf min of meer smadelijk gemaakt. Het feit is, dat de koffieterreinen van Boeloeh Blang Ara vol groote steenen zitten en dat de regenval er beneden de 2000 m.M. jaarlijks blijft. De koffietuinen zagen er een paar maanden geleden nog gunstig uit, want de grond was rul en was nog schoon; de lamtoro als tusschenplanting stond even hoog als de koffie. In de rubbertuinen zag het er minder gunstig uit. Op andere terreinen van de landgunning heeft de H. V. A. oliepalm en thee beproefd.
Er is niet veel verbeeldingskracht toe noodig om te zien, dat de H. V. A. gedacht heeft in deze streek groote plannen te kunnen verwezenlijken. En toen zij een aanvang had gemaakt met koffie en rubber op een hoogte van 150 tot 200 meter, is haar gebleken dat de bodem bezwaren opleverde door de aanwezigheid van zeer veel steenen en dat de regenval te klein is. Zij kwam toen te staan voor de keuze: voortgang met twee ondernemingen

en groote uitbreiding tot uitvoering van de plannen of staking van alle bezigheden met verlies van 8 ton. Dat laatste heeft zij verkozen. Maar als er een fout, een gróóte, in het spel is, dan is zij te vinden bij niemand anders dan de H. V. A. zelf.
De grond met al wat er op stond is op het eind van 1922 teruggegeven aan het land. Er zijn andere gegadigden komen kijken, aangelokt vooral ook door de aanwezigheid van tuinen en gebouwen. Naar ik vernam, is de landgunning reeds opnieuw uitgegeven.

Dit hoofdstuk wensch ik te besluiten met een opgave omtrent het volksonderwijs, welke opgave van jongen datum is. In de geheele afdeeling telt men 58 volksscholen, waarvan er een paar zijn voor meisjes. Het aantal leerlingen bedraagt 3409 jongens en 918 meisjes. Te Lho' Seumawé bestaat een cursus tot opleiding van volksonderwijzers, die er jaarlijks 12 aflevert. Het salaris van de onderwijzers gaat van 20 tot 40 gulden, het hoofd van de school ontvangt 5 gulden meer. Voorts zijn er 6 gouvernements inlandsche scholen en er is in de afdeeling één Hollandsch-inlandsche school.
Het zielental van de geheele afdeeling bedraagt 170 duizend ongeveer; er zijn omstreeks 2300 Chineezen, waarvan in Lho' Seumawé (de onderafdeeling) alleen 1100; er zijn 182 Europeanen.

* *

X.

IN HET LAND VAN PEUSANGAN.

Zonder aarzeling gebruik ik dit opschrift, wanneer ik iets ga mededeelen over de onderafdeeling Bireuen (spreek uit Birun) van de afdeeling Noordkust van Atjeh, al bestaat zij behalve uit het landschap Peusangan ook nog uit de landschappen Gloempang Doewa en Samalanga. Peusangan is ook de naam van de rivier, die uit het meer Laoet Tawar in Gajo-land voortkomt en grooten waterrijkdom draagt naar de kust, en in het landschap Peusangan (spreek uit Pesangan) ligt de hoofdplaats van de onderafdeeling, het gelijknamige Bireuen.

Geen vriendelijker plaatsje in oostelijk Atjeh dan Bireuen; zelfs Idi moet er de vlag voor strijken. Een groote rechthoek: de eene zij wordt gevormd door het station met het emplacement, daartegenover aan de lange zijde liggen de woningen van den controleur, van de officieren en de pasangrahan, de mooiste van heel Atjeh. Tusschen de beide zijden ligt een grasveld met vrij hoog geboomte. Achter de woningen der officieren is een bivouak. De marktstraten liggen aan de overzijde van de tramlijn.

Alles is er even net en frisch, een rustig plaatsje waar intusschen wel eenig vertier is. Een haven is Bireuen niet, alle vervoer geschiedt met de Atjeh-tram en de bedrijvigheid, die er in de marktbuurt is, dankt het ten deele aan het feit dat het een eindpunt is van den Gajo-weg; wat uit de Gajo-landen naar de oostkust gaat, komt te Bireuen.

Peusangan is een groot landschap, meer dan 32 duizend zielen tellend. De oelèëbalang is Mohamed Djohan Alamsjah, teukoe tjhi Peusangan, een hoofd met veel gezag en een goed inzicht in de belangen van zijn land, waarvoor hij al zijn ijver geeft. Wonend te Matang Gloempang Doea in een aardig, maar niet Atjehsch, huis te midden van een welbeplanten hof, gelegen aan den weg en aan de tram, vindt het landschapshoofd steun bij zijn broeders die gelijk hij een goede opvoeding kregen en allen Hollandsch spreken. Een der broers is teukoe Boestaman, die zijn opleiding kreeg op de cultuurschool te Soekaboemi en nu in het landschap het ambt bekleedt van landbouwkundige. Een andere broer Mohamad Ali Alamsjah is oelèëbalang tjoet van Djeumpa.

Er zit in de bevolking van Peusangàn wat meer landbouwgevoel, zou men kunnen zeggen, dan in die van de meeste andere landschappen. Ongeveer een derde van den grond is bevloeibaar d.w.z. uit het moeras en daartoe zijn er enkele wadoeks. Beproefd is een bevloeiïng uit de Peusangan, die bij Pantè Lhong in twee armen voortstroomt naar zee. Daar is een arm afgedamd door den dienst der B. O. W. Na de afdamming en bedijking kwam er evenwel geen water meer in de hoofdleiding en men

ziet op dit beginpunt der bevloeiïng al het water loopen door den anderen arm. Het werk heeft 3 ton gekost en is vruchteloos. Wil men hier toch een bevloeiïng, dan zal er opnieuw moeten worden gewerkt, misschien wel aan een dam over de heele breedte van de rivier en niet slechts in dien eenen arm. Maar het zal de vraag zijn of zoo'n werk bij bandjir in stand kan blijven. Zeker zou het duur zijn, al zou het alleen maar zijn door het hooge dagloon nl. 60 cent, waar tegenover staat dat de Atjeher zijn heerendienst afkoopt voor slechts 3 gulden in een heel jaar. Het Nederlandsch gouvernement slaat met zulke werken in de oogen van den Atjeher, van den ontwikkelden vooral, een gek figuur; hij vindt dan zijn eigen bevloeiïngswerk, zijn loeëngs, waardoor wel water komt, beter.

Het landschap heeft dus zijn echte sawah's van eigen aanleg, zijn tegalvelden en op hoogere terreinen ook ladangs. In Peusangan nemen peper en pinangnoten een minder belangrijke plaats in bij de vorming van het volksinkomen dan elders wel het geval is. Hier daarentegen verbouwt men behalve de padi ook djagong, oebi, katjang tanah, een weinig suikerriet en tabak. De inlandsche landbouw hier gelijkt wat meer dien van Java. Van meer dan gelijken kan men niet spreken. De paditeelt — ik zal er nog een afzonderlijk hoofdstuk aan wijden, waarin ik al mijn ingezamelde gegevens verwerk — is in Atjeh overal achterlijk, ook in Peusangan.

Opmerkelijk is, dat hier tusschen den aanplant van padi al dadelijk wel djagong wordt geplant. Na den oogst van padi worden eerst ketimoen, katjang en op de hoogere gronden uien geteeld.

Dat Peusangan een drukke landbouwbeoefening heeft, is te zien uit het gebruik van crediet. Het grootste deel van het kapitaal der Volkscredietbank te Lho' Seumawé vindt in de onderafdeeling Bireuen zijn plaatsing; het bedrag is wel eens 3 ton. In Peusangan bestaan ongeveer 10 gampongbankjes met kapitaaltjes van 300 tot 600 gulden, reserves van 100 tot 300, en er wordt behoorlijk gelet op het beheer. Misschien hangt met de goede werking

van het crediet de omstandigheid samen, dat men in Peusangan nogal grobaks ziet gebruiken, terwijl het in het oog valt dat zij elders nagenoeg ontbreken.
De Europeesche landbouwnijverheid vond tot voor kort in Peusangan haar noordelijkste vertegenwoordiging: het land Beuridi van een gelijknamige maatschappij droeg in zijn korte leven rubber, klappers, sereh. In 1921 werd het verlaten en in dien lusteloozen tijd viel het te koopen voor eenige duizenden guldens.
In Peusangan bestaat nog wat weverij, maar over het geheel draagt de bevolking kains van elders ingevoerd. Voor zoover de weverij zijde noodig heeft, wordt die meerendeels ingevoerd. Toch zijn er nog enkele gampongs, waar men moerbeiboomen onderhoudt ten behoeve van de zijdewormen. Kunstvlechtwerk is er ook: er worden in matten wel figuren gevlochten en vervolgens bewerkt men gekleurde zij. Van vrouwen kan men ook zien het bewerken van waaiers; het raam is onderdeel van een palmblad (de palm heet teuë), dat in het binnendeel met fluweel en goud wordt bewerkt.

Daar het gouvernements-zoutmonopolie zich niet over Atjeh uitstrekt, kon zich hier een bevolkings-*zoutwinning* ontwikkelen en wel in die mate, dat de invoer van zout gering is. Zoutwinning is er wel overal, maar op de noord- en de oostkust wordt zij benoorden Idi veel meer beoefend dan ten zuiden van die plaats.
De kustbewoners van Peusangan winnen vrij veel zout. Het gebeurt op open terreinen in de nabijheid van vloedbosch. Op zoo'n terrein halen de zoutmakers den grond een beetje los; het zeewater komt er bij vloed en werpt dien lossen grond in een kuil of put van 3 d.M. diepte. Er wordt nog eens zeewater op gebracht, dat er doorheen filtert en daarna in een vergaarbak van ongeveer 80 c.M. wordt gedaan. Dat water voert men naar de nabij staande woningen, doet het in een grooten bak en verkookt het bij gedeelten in potten tot het zout overblijft. Het koken duurt 10 tot 12 uur en vereischt dus heel wat brandhout. Wat is nu het behaalde voordeel?

De afstand tusschen grond aanharken en verkrijging van een picol vrij wit zout bedraagt 3 dagen. Het picol wordt in Peusangan verkocht voor f 3.30. De houtlevering voor die hoeveelheid zout kost ongeveer f 1.25, zoodat er voor 3 dagen bezigheid zoo wat 2 gulden overblijft, wat beteekent een normaal dagloon. Sommigen doen de zoutwinning alleen, anderen doen haar in kongsie. Zwaren arbeid vordert zij niet en de vrouwen nemen er aan deel. De woonbuurten aan zee zijn op de heele oostelijke kust van Sumatra sjofel. Het schijnt, dat visscherij, werk in vloedbosschen, zoutwinning moeten gepaard gaan met slordigheid en bouwvalligheid van woning, een omstandigheid die de gezondheid moet benadeelen. De zoutkokerij ontwikkelt bovendien een groote hitte in het huisje, zoodat de gezondheid, waar bedrijf en bewoning in dezelfde ruimte plaats vinden, veel heeft te lijden. Maar het komt ook voor, dat de kokerij afzonderlijk wordt gehouden.

Atjeh is een gebied, waar nog olifanten zijn; in Peureula, Lho' Soekon, Peusangan en waarschijnlijk elders jaagt een Atjeher of liever een ploeg Atjehers nog wel eens op olifanten terwille van den kostbaren tand. Vroeger had menige gampong of een kleinere dan wel een grootere gemeenschap een pawang, een deskundigen baas van de jacht, zooals nu nog de visscherij een pawang kent als ploegbaas die deskundig is en daardoor overwicht en leiding heeft.
De pawang van het dorp kende de wouden en de dieren, had een min of meer magische kracht tot afweer van onheilen, welke de dieren des wouds konden aanrichten. De pawang heeft zijn stempel van jachtromantiek verloren en zij, die men nog wel als pawang aanwijst, zijn jager zonder meer als de gelegenheid zich voordoet.
Wie nu olifantstand wil koopen, kan bij een handelaar terecht en kan ook wel een opdracht geven aan den pawang, maar in dat geval moet hij geduld oefenen tot er een jacht mogelijk was. Dat kan wel 3 maanden duren. Intusschen zijn de prijzen niet gering, wanneer men de bemiddeling vraagt van hoofden. De berekening gaat bij

het gewicht. Men koopt gewoonlijk een paar; een paar groote tanden weegt ongeveer 1 picol, kleinere worden berekend naar het aantal katties gewicht. Ik heb prijzen hooren noemen in Peureula van 500 tot 600 gulden een picol, dus voor een paar groote tanden, in Idi 600 gulden, in Peusangan 480 tot 500 gulden.
In Pidië doen olifanten nog dienst voor het militair vervoer van goederen. De olifant als vervoermiddel is minder snel maar veiliger dan huurauto's.

* *

XI.

DE GAJO-WEG EN ZIJN LANDSCHAP.

Er zijn geen wegen in Atjeh tot verbinding van westkust en oostkust. De trotsche keten van zuid- naar noord-Sumatra houdt het eiland in twee strooken, een smalle en een breede, verdeeld, welke de gemeenschap maar op enkele plaatsen behoeven. Het klinkt al als een merkwaardigheid, wanneer men zegt: „dwars door Sumatra, oost-west" en de mogelijkheid van dien doortocht bewijst dat de Ned.-Indische wegenbouwer een werk aandurft, maar de behoefte des lands maakt maar op enkele hoogten dien doortocht noodig, althans zoolang er nog geen asweg is noord-zuid. Men kan alevel den aanleg van een weg bepleiten als een middel om behoefte aan gemeenschap te scheppen, verkeersmogelijkheid wekt verkeer. En dit op Atjeh toepassend, kan men zeggen dat wegverbinding oost-west den Atjeher in beweging zal brengen en hem zal leeren uit de vaderlijke streken op zoek te gaan naar bouw- of tuingrond elders, naar arbeid en handel elders. Verkeer verzwakt den adat en Atjehsche adat mag op belangrijke punten wel zwakker zijn.
Een dwarsweg, die Sigli en Meulaboh tot eindpunten heeft, zal er op den duur wel komen en zoo is de nu bestaande Gajo-weg, aanvangend te Bireuen en eindigend te Takèngon aan het Tawar-meer, waar hij voorts aansluit op paden noordwaarts, westwaarts en naar het

EEN GAJOËR

WONING VAN TOEKOE OEMAR ZELFBESTUURDER KEUMANGAN.

zuiden in de richting van Blang Kedjerèn (Gajo Loeös) en Koeta Tjane (Alas-landen) een belangrijke verbinding, die veel en véél belangrijker voor het gewest zal worden, zoodra men de aangeduide paden uitbouwt tot wegen.
De Gajo-weg, waarmee overste Van Daalen in 1904 liet aanvangen, heeft een geschiedenis, waarin veel heerendienst en veel geld voorkomt. Zij kan blijven rusten, omdat voor het huidig tijdstip de vraag belangrijker is, welk economisch nut hij heeft. De strekking van den aanleg was vooreerst een militaire, maar de bedoeling was er meteen dat de weg zou worden een verbinding voor algemeen verkeer. Er is heerendienst aan besteed, het in Atjeh bekende wegenfonds heeft er aan moeten offeren, 's Lands kas heeft tot voltooiïng moeten steunen. En zoo kwam de weg gereed in 1913, een lengte van 103 kilometer bedragend, maar aan de verharding voor groot vervoer moest toen nog worden voortgewerkt. Er ligt tusschen Bireuen en Takèngon een uitnemend stuk arbeid, waaraan Atjeh het dankt, dat een ieder het meer dan 1200 meter hooge Takèngon als een rust- en herstellingsoord van ongemeene beteekenis kan bereiken met een auto. Te Bireuen verhuren Chineezen auto's voor dien tocht, men kan ook met vrachtauto's meerijden tegen kleiner bedrag. Bij K. M. 10 ligt de lange brug over de Peusangan-rivier, daarna beginnen de stijgingen. Het heuvelterrein biedt allang-alang het meest, nu en dan wordt de reiziger tusschen bergwanden geknepen of in zijn uitzicht beperkt tot het dichte bosch. Bij K. M. 30 komt er nog een uitzicht over de noordelijke vlakte, die hij als een bouwland verliet en waarover hij nu kan terugzien als over een zee van donker groen, verbleekend in de verte en zich verliezend bij de fletse samensmelting van zee en lucht. Spoedig beginnen de hoogvlakten, met grove grassen begroeid, zooals er verscheidene langs den weg liggen, telkens verbroken door ravijnen. Men is dan op een hoogte van 400 tot 700 meter, de oorden zonder menschenverblijf liggen er aaneengeregen in een schuwe stilte. Slechts op zekere lange afstanden vindt men aan den weg een loods

en een paar huisjes van het personeel dat dagelijks den weg onderhoudt.
Eindelijk bij K. M. 46 een oponthoud op een hoogte van 767 meter: het is Blang Rakal, een bivouak, dat met zijn zink-gedekte loodsen van verre blinkt in zijn eenzaamheid. Het bivouak zal spoedig geheel worden verlaten. Het herbergt nog een officier met een brigade (20 man); vroeger waren er drie brigades. De mannen zijn steeds gereed tot den dienst; de gewone dienst is een aantal patrouille-dagen elke maand; de patrouille verkent de omgeving, tracht kwaadwilligen te vatten, haalt in de woonbuurten in den omtrek de belasting op. De mannen van Blang Rakal begroeten graag het bezoek, dat even pleistert, berichten afgeeft en inwint, den telephoon gebruikt. Men kan er ook den groentetuin zien, al groeit het er met moeite. Het is begrijpelijk, da sommigen zich afvroegen of al die blangs tusschen het gebergte misschien geschikt zijn voor een cultuur. In tegenstelling met de laagvlakte, waar de „blang" het groote rijstveld is, noemt men in de hoogere streken elk veld een blang. Opmerkelijk is de aard van het naaldhout, dat men hier en verder in het binnenland herhaaldelijk ziet: het zijn geen tjemara's, doch zeer hooge welgevormde dennen, die de glorie van het landschap zijn en op enkele plaatsen een bosch vormen van slanke gestalten en fijn sierlijk groen.
Het Boschwezen heeft onderzoek doen instellen naar de kansen van hars- en terpentijnwinning in de pinus Merkusii-bosschen der Gajoe-landen (Mededeelingen van het van het proefstation voor het Boschwezen No. 10). Het onderzoek leidde tot het oordeel dat een gouvernementsterpentijnbedrijf er zeer voordeelig kan zijn.
Nog enkele kilometers en men staat voor het geweldigst stuk, dat de natuur hier opvoert: het diepe uitgestrekte ravijn, waarin de Enang Enang haar smalle steenachtige baan volgt. Daarlangs kronkelend daalt de weg over de lengte van één kilometer wel 100 meter, het diepste punt is 600 meer boven zee, om daarna te klimmen en, eer men 5 kilometer verder is, heeft men een hoogte van 930 meter bereikt.

Telkens weer blangs, de vlakke of licht glooiende terreinen van ordeloozen ruwen grasgroei, een norsche aanblik van een omgeving zonder vriendelijkheid, en onverwacht staan er enkele hutten van menschen zonder troost: er huizen ongeveer 30 melaatsche Gajo'ers, uitgestooten door hun kampongs, en bij hen komt nooit een arts met genezing of verzachting. In deze streken zijn enkele jaren geleden zoekers geweest naar gronden voor theecultuur. Er zijn proeven genomen op meer dan één punt en er moet al een tijdelijke woning zijn geweest. Nu is er niets meer van te zien en ik geloof dat men er zich over mag verheugen dat het bij proefjes is gebleven. Welk een dure op- en afvoer zou er noodwendig zijn! Kent men den bodem, den regenval, het klimaat? Maar enkele jaren geleden waren velen al opgetogen, zoodra zij een vlak terrein ontdekten. De blangs, de vlakten langs den Gajoweg, zien er dor en arm uit, maar misschien zijn zij het inderdaad niet. Er bestaat echter geen enkel gegeven, dat zij voor de groote landbouwnijverheid dienstbaar kunnen zijn en de vulkanische gronden treft men eerst veel verder naar het westen aan.

Bij K. M. 73 krijgt men voor het eerst een top volop te zien. Ten zuiden van den weg liggen de Boer ni Geureudong en den vulkaan Boer ni Telong, kortweg Geureudong (spreek uit Gredong) en Telong genoemd, 2900 M. en 2600 M. hoog. Spoedig is men te Lampahan, een pleisterplaats voor inlandsche reizigers en het gouvernement heeft er een paar loodsen gezet als een tijdelijk bivouak voor patrouilles, die uitgaan om achterstallige belasting te innen of te zorgen dat er een weinig schoonmaak wordt gehouden in de kampongs, of de weinige kwaadwilligen op te sporen, die in het hoogland en op de berghellingen zich verbergen in de bosschen, geholpen door een welgezinde bevolking van kampongs hier en daar, die deze onafhankelijke vrijbuiters bewonderen en vreezen. Patrouilleering zal — het is enkele maanden geleden nog gebleken — die enkelen man voor man in onze handen brengen, gedood op de vlucht of gedood in den strijd. Te Lampahan kan men zich vergasten aan koelen of

warmen dronk bij den koffieboer, een Chinees die langzaam maar zeker rijk wordt door zijn koffiehuis en zijn handeltje met komende en gaande mannen en vrouwen. Men vindt er de karren staan en de afgespannen trekdieren van Atjehers, die het vervoer helpen bedienen tusschen Bireuen en Gajo-land. Een tocht heen en terug tusschen Bireuen en Takengon, de 105 kilometer, doen zij in niet minder dan 15 dagen; zij trekken 's nachts en over dag verblijven zij op de stopplaatsen. Tijd is hier geen geld.

Het landschap verandert nu een weinig, het draagt de invloeden van de nabijheid der bergen. De dennebosschen blijven en worden fraaier dan die der blangs vóór Lampahan, maar het zware woud komt nu ook te voorschijn. Sporen van rijstvelden liggen er bij K. M. 84 en zelfs nog een paar sobere Gajo-huisjes verlaten. De bewoners zijn gevlucht voor de olifanten, die er herhaaldelijk verschenen. De berghellingen aan noord- en zuidzijde komen dichter bij, de vlakte waardoor de weg is gelegd wordt bij K.M. 88 nauwer en draagt er zelfs een langgerekt moeras vol biezen. Nog één keer machtig woud op bergwand en in ravijn en dan opent zich op een hoogte van 1485 meter bij K. M. 95 het landschap tot een uitzicht op het meer met zijn omgeving, dat 260 meter lager ligt. Na die tientallen kilometers over een hooge vlakte, waarvan de algemeene indruk er een is van openliggende dorre verlatenheid met weinig water, doet het meergebied toch weldadig aan al ziet men er nog niet veel anders van dan een lichtgrijs watervlak onbewogen tusschen de donkere omranding van gebergte.

Met een langzame daling — de bouwmeesters van den Gajo-weg hebben overal zooveel mogelijk steile helling vermeden — komt men nu, tusschen tuintjes van Gajo's door en langs de nederzetting der familie Veenhuizen, Takengon binnen, de welgelegen woning voorbij van den assistent-resident der Gajo- en Alas-landen om halt te houden midden in het plaatsje onder den lòkòp, dien koninklijken boom inheemsch in het Gajo-land, met zijn

zwaren stam en dichte kroon, een boom die bij het volk in eere staat. Onder zoo'n lòkòp hebben de hoofden indertijd Van Daalen hun onderwerping aangeboden.

Bij K.M. 98 heeft zich een paar jaar geleden de familie Veenhuizen, vader met 3 zonen, gevestigd in enkele eenvoudige huisjes van bamboe en gedek om er een bestaan te zoeken met tuinbouw. Het plekje waar zij hun onderneming „Paja Toempi" op 25 baoe grond hebben geopend, heeft goede en minder goede eigenschappen. De paja ligt aan den voet van een berghelling, waarlangs de afgespoelde grond als een welkome aanwinst over den tuin komt. Maar water ontbreekt er vrij wel, wat voor tuinbouw ongunstig is. In 1921 begon men er met aardappelen te telen naast onderscheidene groenten. In de aardappelen kwam ziekte voor, maar de Hollandsche pootaardappelen, met moeite ingevoerd, hielden zich goed.
Den afzet zoeken de ondernemers van Paja Toempi in Atjeh zelf, brengende hun vruchten met vrachtauto's naar Bireuen om ze daar over te laden in de Atjeh-tram. Het vervoer met een vrachtauto neemt 5 tot 6 uur, de tramreis duurt in den regel nog één dag, zoodat de leveringen niet kunnen bestaan in bladgroenten, die spoedig verleppen, doch in bieten, rapen, kool, doperwten, wortelen, terrongs.
Er is dus een beperkte markt, die bovendien vrij ver ligt verwijderd. De aardappelenteelt zou wijder markt kunnen vinden, maar de kleine onderneming is niet in staat groote leveringen op zich te nemen. Men voelt dat hier bezwaren aanwezig zijn, die niet zijn te ondervangen. De ondernemers zullen binnenkort de beschikking krijgen over 300 baoe boschgrond bij KM. 95 en 96 en denken daar koffie te planten.
Ook de Gajoe's in deze streek verbouwen wel groenten en koffie en te Takengon zelf heeft het binnenlandsch bestuur een tuinderij aangevangen onder gunstiger omstandigheden dan die van Paja Toempi, waaruit men in de behoeften van het bivouak en van de weinige Europeanen ter plaatse tracht te voorzien. Ongetwijfeld leent

zich dit gebied tot tuinbouw, mits men slaagt in de vervulling van zekere voorwaarden en bij voorbeeld de tuinen in de maanden April—October beschut kan houden tegen den zoogenaamden depèq, een drogen wind, die dan af en toe waait en soms aangroeit tot storm, zoo sterk, dat de prauwen van visschers op het meer hem ten spoedigst ontwijken.

* *

XII.
IN HET HART VAN GAJO-LAND.

Zonder in drukke aanraking te zijn met de Atjehers, is het volk van noord-Sumatra's binnenland toch al vroeg onder de hoogheid van Atjeh's sultans gekomen. Eenmaal onderhoorig, moesten de Gajo's en Alassers hulp betoonen aan de Atjehsche vorsten, zoodra zij in moeite verkeerden, en daaruit valt al aanstonds af te leiden, dat dit binnenlandsch volk, Mohammedaansch bovendien, werd betrokken in het wapengeweld der Atjehers tegen het Nederlandsch gouvernement. Rondom het jaar 1900 was dat nog het geval. Het werd tijd dat er een eind aan kwam; vandaar de tochten van Van Daalen in 1901 en in 1904. Er werd orde gesteld op de zaken, maar eerst in 1911 trad een toestand in, die den naam bevrediging mag dragen.
Het bestuurswerk, gesterkt door de aanwezigheid van enkele bivouaks, bestreek nog maar een tiental jaren. De afdeeling Gajo- en Alaslanden werd in 1905 gevormd, in 1908 alweer verkaveld onder andere bestuursgebieden, maar in 1922 hersteld met hoofdplaats Takengon, tellende de onderafdeelingen Takèngon, Gajoe Loeös, Serbödjadi en Alaslanden. Van 1903 dagteekent het boek van Snouck Hurgronje, dat evenals zijn Atjeh-werk het richtsnoer is voor bestuurders en onderzoekers, getiteld „Het Gajoland en zijn bewoners," opgesteld uit mededeelingen van ontwikkelde Gajo'ers en van officieren-bestuurders. Daarnaast mag niet worden vergeten zijn Gajo'sch-Nederlandsch woordenboek, waaraan dr. Hazeu de laatste hand legde en dat heel wat méér is dan een woordenboek.

Het bestuurswerk wordt nog steeds bemoeilijkt door het gebrek aan verbindingen. Deze afdeeling zal wel de grootste zijn op heel Sumatra en de assistent-resident heeft een maand noodig voor een bezoek aan alle afdeelingen. Wat valt er te weten, wat valt er te doen in een groot gebied, waar men alleen met voetpaden en paardenpaden de onderlinge verbinding moet tot stand brengen tusschen de bestuursvestigingen? Wij glimlachen, wanneer wij lezen hoe in 1874 vertegenwoordigers van de Indische regeering een ontmoeting met Gajo's hadden te Peureula, waarheen zij met hun vaartuigjes waren afgezakt, en van die menschen een eigenaardige voorstelling hadden. Zij spreken, schrijft J. A. Kruyt, 1) een onverstaanbare taal; hun uiterlijk herinnert aan de Alfoeren, het menschen eten schijnt bij hen nog in zwang. Hun land moet prachtig zijn en er is een groot meer, waaraan sterk bevolkte kampongs liggen. De vrouwen moeten „zeer schoon" zijn. Kustbewoners worden er zeer goed ontvangen en krijgen dadelijk een vrouw. Echter komen zij er slechts met moeite en gevaar vandaan, omdat de Gajo's hen niet willen laten gaan, vreezend dat hun verhalen omtrent den rijkdom en de schoonheid van het land alsmede de aanwezigheid van goud de hebzucht van vreemden zullen opwekken. Aldus verhaalden Atjehers te Peureula, waar Gajo's waren gekomen met dammar, rottan, gambir, tabak en stofgoud, wenschende die zaken te ruilen voor zout, lijnwaad en andere artikelen.

Zonder den Gajo-weg zou onze kennis van Gajo-land niet heel veel verder reiken dan de Atjehsche berichten en de eerste arbeid van het bestuur in dit gebied mag dus wel zijn de verbindingen tot stand te brengen, die men behoeft. Daarom is het goed, dat in 1922 de afdeeling Gajo- en Alaslanden opnieuw werd gevormd; het bestuur is druk bezig de verbindingen te zoeken, te bepalen. Blang Kedjerèn in Gajoe Loeös zal later wel het centrum van bestuur worden. Het wegenplan is voorloopig in grove trekken als volgt:

1) Atjeh en de Atjehers, 2 jaren blokkade op Sumatra's Noord-Oostkust. Leiden 1877.

Van Takèngon is er een weg in zuidwestelijke richting over een afstand van ongeveer 20 kilometer; daaraan sluit zich thans een pad, dat door het gebergte Intem-Intem leidt en waarover er nog maar enkelen te paard zijn getrokken: een geweldige tocht. Dat pad moet men nu alvast onderhouden en nagaan of het is uit te bouwen tot weg. Men schat, dat de afstand Takèngon—Blang Kedjerèn zal zijn 130 K.M. Aan beide zijden van het gebergte is een strook van wel 30 K.M. onbewoond. Van Blang Kedjerèn naar Koeta Tjane, hoofdplaats in de Alas-landen, loopt over een lengte van 80 K.M. een paardenpad en verder is er tot Koeta Tjane een auto-weg, 28 K.M. lang. Na dus van Takèngon over een afstand van te zamen 238 K.M. Koeta Tjane te hebben bereikt, is men van Medan nog gescheiden door een grooten weg van 218 K.M. Dat is een staal van Sumatraansche afstanden. Rest nog de verbinding van Blang Kedjerèn met Lòkòp, hoofdplaats der onderafdeeling Serbödjadi: grootendeels is er een paardenpad, het middendeel is nog looppad.

In het bivouak van Takèngon liggen 9 brigades van 20 man onder een kapitein, te Lòkòp ligt een compagnie infanterie (8 brigades van 20 man) onder een kapitein, te Blang Kedjerèn een kapitein met 12 brigades te verminderen tot 9, waarvan 3 brigades te Koeta Tjane.

Land en volk vestigen op den bezoeker een geheel anderen indruk dan die van Atjeh, laat ik aanstonds zeggen een veel vriendelijker indruk, althans in de omgeving van het meer Tawar, het eenige gebied dat ik ditmaal kon bezoeken en waarover hier eenige mededeelingen mogen volgen.

Vlak aan het meer gelegen, aan den voet van het gebergte, open alleen aan den noordwestkant, is Takèngon het alleraardigste plaatsje met niet meer dan een kleinen pasar, een marktstraat waar onderscheidene Chineesche winkeltjes zijn gevestigd, het bivouak, de pasanggrahan, een postkantoortje en polykliniekje met ligplaats voor een tiental zieken. Wat verder liggen verspreid de woningen van de ambtenaren. Het meer, ruim 1200 meter boven

den zeespiegel, is 16 K.M. lang, zijn grootste breedte is 5 K.M. Het is de groote aantrekkelijkheid van Takèngon maar lang niet dat eenige. Er gaat een weg langs het meer, uitgekapt in den bergwand en hier en daar liggen de kleine dorpen, welker bevolking vischt en haar sawah's heeft bij de riviertjes die in Laut Tawar hun water brengen. Aan de westzijde watert het af in de Peusangan-rivier. Men kan er zich laten roeien, een tochtje met de motorboot van het bestuur behoort niet tot de onbereikbare genoegens, maar een te elken stond toegankelijke weelde is de aanblik van het watervlak in zijn rustigen praal met wisselende tinten, te genieten van den weg die het in de hoogte omzoomt of van den kam der nabije bergen.
Rondom Takèngon kan men wandelend en zelfs met den auto tochtjes ondernemen, bijvoorbeeld naar de Pegasèn-vallei; de weg is bereidbaar minstens tot Ië Relop 13 K.M.; er is een weg naar Kebajakan en Sarel 6 K.M. Overigens zijn er paden ook tegen de berghelling op, waarvan er een vlak bij Takèngon geheel met gras is begroeid. Wandelingen rond Takèngon zijn verrukkelijk. Het landschap is afwisselend en opwekkend, men ziet er menschen en menschenarbeid, vreugd van akker en tuin, levend water. Westwaarts van het plaatsje en in zijn onmiddellijke omgeving strekt zich een groote blang uit, een grasvlakte zoo effen als men zich niet zou denken in de vrije natuur. Maar zij is er en zelden zag ik een zoo uitnemend terrein tot oefening en spel, een lustoord voor mensch en kind, dat door geen ravijn of water onveilig wordt, een open liggende wijde heerlijkheid bespeeld door zon en koelend briesje, — een oord dat elken dag festijnen biedt tot vernieuwing van leven, het is de Blang Kolaq. Voorwaar, Atjeh is gezegend met dit binnenlandsch gezondheidsoord en er is alle reden de logeergelegenheid er te vermeerderen.

In het vroege uur van den ochtend komen van alle kanten de Gajo's, mannen en vrouwen, de vrouwen met de zuigeling op den rug, in haastigen tred naar den pasar

van Takèngon. De kleeding, vooral die van de vrouwen, is niet veel zaaks. Zij dragen een kain en daarboven een eigenaardig kort Gajo's jakje, dat eigenlijk alleen schouders en borst bedekt. Wel hebben zij noodig de dunne donkere deken, die zij over schouders en lijf houden evenals de mannen. Heel het pasarvolkje verschijnt te Takèngon in een deken gehuld tegen de kou en eerst later op den morgen leggen zij die af. Zij brengen er hun groente, boontjes, tabak, een kip, koekjes, — schamele koopwaar over het algemeen waarmee zij op den pasar gaan zitten, terwijl in de loodsen zelf ruimten zijn voor handelaars in degelijker waar, in katoentjes, bewerkte lappen, manufacturen. Het zijn Menangkabauers, Maleiers, Indiërs die hier verkoopen en ook kleeren maken. In de marktstraat, de keude, hebben de Chineezen hun voornamere toko's en eetgelegenheden. Goede afnemers zijn de soldaten uit het bivouak en vooral hun huishoudsters, de keur der koopsters op den pasar.
Merkwaardig is de niet ver van Takèngon gelegen kampong Böbasan. Dadelijk ziet men, dat de kampong der Gajo's verschilt van die der Atjehers. Deze telt woningen met beplante erven, in Gajo-land heeft de kampong geen erven met eenig gewas doch groote huizen. Dat doet denken aan de Batak-kampong; een overeenkomst daarmee is ook dat vele gezinnen, verwant, bijeenwonen en elk er een afdeelinkje heeft. De Gajo-woning is op stijlen boven den beganen grond gebouwd en heeft een bepaalde inrichting, die in het werk van Snouck Hurgronje en elders is beschreven. Hout en bilik zijn de bouwmaterialen en nu is het wel wonderlijk, dat niet elken dag een Gajo-kampong afbrandt, want er wordt geregeld gestookt. De kolong onder het huis ligt vol brandhout en tegen de kou stookt men dagelijks. Hout, bilik, atap, alles is er zwart berookt en voor elk familie-afdeelinkje in het huis ligt nog een ronde stookplaats op den vloer. De manier van bewoning van het huis lijkt mij niet het gelukkigste deel van Gajo'sch volksleven, dat toch is opgebouwd uit de samenwoning van de gezinnen die tot hetzelfde geslacht behooren. Werd het geslacht te groot

voor één huis, dan bouwde men een nieuw er naast. Een heele kampong of een groot deel er van huisvest soms één geslacht. Door afscheiding en uitwijking konden van een bepaald geslacht ook elders kampongs ontstaan, maar men behield den gemeenschappelijken stamvader, dus ook het stamverband, en de adat verbood en verbiedt huwelijken in den stam met stamgenooten. Het hoofd van de kampong is de rödjö, als zoodanig gekozen door de saudörö's; zijn gezag is evenals is dat van andere dragers van gezag niet onbeperkt. Gajo-land is een verzameling van republieken met een in vele opzichten democratische inrichting. Des ondanks schijnt de Gajo'er in zijn bergland gemoedelijker te kunnen leven dan de Atjeher in zijn laagland. Hij heeft zijn tegalvelden en zelfs sawah's, padiplanter als hij gaarne is, en ook ladangbouw versmaadt hij hier en daar niet. Met ploegen houdt hij zich niet op, hij jaagt zijn paardjes of zijn karbouwen het veld op ten einde den grond een weinig los te halen.

De Gajo'er toont het gemak van zijn bestaan nog wel in andere opzichten dan de grondbewerking. Hij doet ook niet aan tweede gewassen op het padiveld, doch wel aan tuinbouw: hij teelt bruine boonen, tabak, groente en ook aardappelen. Zijn eenvoud weert alle zorgen van hem, geestelijk en maatschappelijk gaat alles van zelf in dit zijn goede land. Veestapel? Hij teelt geen vee, doch karbouwen en paarden zijn er. Zijn land heeft hout en boschproducten, zijn bosch bergt wild en de jacht op den rhinoceros geeft hem een voordeeltje boven het genot. Herten komen in het hooge gras en de Gajo'er tracht ze te verschalken.

Handelsgeest bezit hij niet; die zou bij de gulheid en gastvrijheid niet passen in zijn land, waar men met geldzaken ook niet nauwkeurig is. Hij vergeet gemakkelijk dat er belastingplicht bestaat, al bedraagt de inkomstenbelasting gemiddeld maar 3 tot 4 guldens per jaar, terwijl het laagste bedrag f 1,20 is. De hoofden hebben 8 procent als inzamelloon, maar de Gajo'er vergeet ook wel, dat er hoofden zijn en zelfs hun gezag. Het

Nederlandsch bestuur handhaaft intusschen de hoofden en laat door zijn patrouilles ook de achterstallige belasting ophalen. Met de militairen zal de Gajo'er niet spotten; de naam Van Daalen alleen al doet hem op den loop gaan. Overigens heeft hij geen vrees voor den blanke en geen afschuw; zijn Mohammedaansche godsdienst is vrij van dweperij. Hij is geen vijand van werken in zijn land, in zijn klimaat. Zijn 24 dagen heerendienst kan hij afkoopen met 3 gulden, maar hij koopt gemeenlijk niet af. Arbeid aan een weg is niet zwaar en zijn eigen arbeid aan waterloopen tot bevloeiing verricht hij graag en knap. Er zijn smeders onder het volk, ruwe voor werktuigen en fijne voor het zilversieraad. En vrouwen kunnen weven zelfs onder het oog van toeschouwers, zij weven figuurtjes in het doek en sommige zijn handig in fraai naaldwerk. In het vlechten, zittend in de open galerij van het volkrijk huis, zijn zij zoo vaardig: zij babbelen er onder door met de meisjes, die het al vast leeren midden in de gezelligheid van de kampong. In een omgeving, zoo opwekkend als zij kan zijn in het frissche zonnige berglandschap met zijn ritselend water in vele beken, is de kampong, de woonbuurt met de groote huizen, aantrekkelijk genoeg. Langs een van de randen der kampong wordt de voorraad padi bewaard in kuipen van boomschors en het stampen gebeurt bij het huis. Enkele kampongs evenwel hebben buiten een stampmolen, waarin de stampers worden bewogen door een waterrad. Het beginsel is hetzelfde dat men in Atjeh ziet en er is ook veel breuk. De stampmolen is gewoonlijk een exploitatie van een hoofd. De dedek wordt in het water gegooid en verdwijnt ongebruikt.

De huizen en de ruimten tusschen de huizen in de kampong wemelen van kinderen; zelden zag ik zooveel zegen op den echtelijken staat bijeen en zoo is het in alle kampongs van de onderafdeeling Takèngon. Het joelend grut spot met alle regelen van zindelijkheid en het is zwart berookt gelijk alles in het huis en allen. Als men dien zwarten aanslag van al wat leeft en niet leeft in de kampong kon afnemen en als dan de vrouwen en meis-

jes wat zorg wilden besteden aan heur haren, zou de bloem van Gajo'sch volk wel beter prijken en misschien zouden de mannen worden bewogen de lasten te dragen die zij nu aan hun asschepoezen overlaten. Bij de Atjehers is dat wel anders.
De jonge mannen zien er heel anders uit en schijnen, zoo zij niet aan den arbeid zijn, behagen te scheppen in het behagen. Zij mogen wel niet trouwen met de meisjes van hun kampong, die immers van den eigen stam zijn, doch zij nemen ze wel gaarne waar, zij letten op de schoonen als pages zonder dienst en de jonkman van buiten, van anderen stam, die komt zoeken naar een bruid, is hun niet al te welkom. Gelukkig trouwt men bij hen niet zeer vroeg en er blijven hun wel jaren voor het avontuur der minne. Des avonds verzamelen zich de boedjangs in de meunasa, het verblijf der ongehuwde mannen in het dorp, gebedehuis tevens, waar de jongelui niet zonder toezicht zijn. De vrijheid van het jonge volk is buiten de kampong, op de ladang. Men gaat er heen om op het vee te passen, wanneer de padi op de velden staat en het vee dus niet kan worden vrij gelaten. Dan gaan heele koppels naar buiten, de berghelling op of een verre blang in en er moeten kampongluidjes mee om op te passen. Zij bouwen zich kleine verblijfjes, goeboekjes. De meisjes hebben zich voor dien vroolijken tijd al voorzien van gebak en speeltuig en geen verzuimt de harmonica mee te nemen, die hier en in Atjeh al een even geliefd bezit voor vrouwen en meisjes is als in Lampoeng. De jonkmans kennen den weg naar ladang en blang en zien tegen de wandeling niet op. In het vooruitzicht van de speelsche dagen schikken zij hun hoofddoek fraai en winden hem sierlijk tot een punt gelijk een Phrygische muts, de muts der vrijheid.

Bij het dorpje Oring trof ik het, dat een bruid en bruidegom het zuiveringsbad namen, dat voorgeschreven staat vóór het huwelijk. Ik geloof dat er van het „bad" niet veel terecht kwam. De jongelui zagen er potsierlijk uit, de hoofden getooid met hooge veelkleurige papieren ver-

siersels. Het bruidje was letterlijk behangen met zilveren Spaansche matten en zij droeg tientallen zilveren armringen, zoo rijk en zoo mooi en zoo verlegen in den onvrijen tooi. Enkele oudere vrouwen waren er bij en er was muziek van trommels en slagwerk en van een enkelen gong van klaren klank. De zon speelde mee op den open weg en de wind van den morgen woelde door de haren van wel honderd kinderen, die het paartje volgden, lachend, juichend bij hun triangels en tamboerijntjes.

* *

XIII.

HET GROOTE RIJSTLAND PIDIË.

Van Bireuen gaan weg en trambaan westwaarts om een eind voorbij Samalanga te geraken in de onderafdeeling Meureudoe (spreek uit Merdoe) van een afdeeling, die verleden jaar eerst werd gevormd: de afdeeling Pidië met de onderafdeelingen Sigli, Lam Meulo, Padang Tidji en de genoemde Meureudoe. Vóór 1922 behoorden deze gebieden meerendeels onder de afdeeling Noordkust van Atjeh, maar men behoeft hier slechts te reizen om te weten, dat er alleszins reden was tot vorming van een afzonderlijke afdeeling Pidië.
Het gebergte zendt zijn uitloopers ook hier tot dicht bij de kust. De vlakte van tamelijk geringen omvang heeft de bevolking zich zeer ten nutte gemaakt door langs de rivieren kroeëng Meureudoe, kroeëng Beuratjan en hoe zij verder mogen heeten, haar kampongs te bouwen en haar sawah's aan te leggen. Men is hier weer geheel in een land van padi, peper, pinang en in mindere mate cocospalm.
Aan middelen van bestaan is in de landschappen van de onderafdeeling Meureudoe geen gebrek. Behalve de paditeelt, die in sommige jaren een overschot geeft, is er een drukke visscherij te Pante Radja en in het landschap van dien naam worden nog de pepertuinen onderhouden. Pinang en coprah en al wat verder wordt uitgevoerd en

ingevoerd vindt zijn haven te Sigli en in mindere mate te Lho' Seumawe. De nijverheid bestaat uit goudsmeden, vlechten, prauwen bouwen, zout maken.
Men bezit vee, voornamelijk runderen en karbouwen. De uitvoer is naar Medan; de prijzen voor sapi's loopen van 20 tot 70 gulden, karbouwen zijn duurder. Het vee gaat de stallen in, wanneer de padi te velde staat; vernieling van aanplant door vee wordt met boete gestraft. De paditeelt bezielt de bevolking met ijver. In het landschap Triëng Gadeng gaf de vrouw van den oeleëbalang het voorbeeld en ging sawah bewerken. Men kan ook in deze streken veel vrouwen werkzaam vinden op het veld.
En toch — de bevolking van Meureudoe heeft geen welvaart in overeenstemming met de middelen van bestaan. De bevolking van de heele onderafdeeling telt 25 duizend zielen, die van het landschap Meureudoe alleen 12 duizend. De verdeeling van de inkomsten is al te ongelijk, een toestand, die ten deele voortkomt uit het feit, dat de handel wordt gedreven door Klings en Chineezen en Arabieren, die opkoopen om uit te voeren naar Penang. Enkele jaren geleden was het in deze streek met de munt ongelukkig gesteld: men gebruikte nog dollarcenten en er was gebrek aan geld. De handelaren wisten dien toestand tot hun voordeel aan te wenden en behaalden woekerwinst. Op een markt als die van Meureudoe, flink en druk is de keude (kedeh), gaat dagelijks voor eenige honderden guldens om, maar dat maakt geen bevolking welvarend die onderhevig is aan verkeerde practijken van handelaren. De beschikbaarheid van crediet kan er op den duur verandering in brengen. Ook het grondbezit, in handen van betrekkelijk weinigen, houdt een redelijke verdeeling van welvaart tegen. Behalve de landschapshoofden zijn er vele kleine hoofden en bij hen schuilt het grootgrondbezit, waaruit de eigenlijke bewerker van den akker zich maar een bescheiden inkomst verwerft.
De beteekenis van Meureudoe zal misschien nog toenemen door winning van hout en van petroleum.

De macht van het rijk Pidië was al vier eeuwen voorbij, toen trots en zin voor grootheid in het land bleven bij hen, die zich tot hoofden wisten te ontwikkelen. De herinnering leefde voort, de wensch van machtige vorstelijkheid bleef gekoesterd, een droom versterkte den wensch. Dan volgde een gebaar: het zwaard werd geheven en er was oorlog onder oelèëbalangs van grootere en kleinere landschappen. Wie zou nog eens als overwinnaar van allen te voorschijn komen uit een reeks van oorlogjes? Het eind kwam zonder antwoord. Want het verzet tegen het Nederlandsch bestuur moest alle die Atjehsche grietmannen wel vereenigen en daarna moesten zij gehoorzamen. Tot zegen van land en volk was het uit met hun toerustingen en strijd. De grootste hoofden waren die van Pedir (Pidië) en van Keumangan; tusschen hèn stond het overwicht in het aloude gebied en beiden wenschten zij het te grijpen. Maar het ging niet en nu is er al jaren een orde, waaraan allen zijn onderworpen. Toerustingen zijn verboden, wenschen zijn nutteloos, droomen zijn bedriegelijk. Er zal nog wel worden gedroomd evenals er nog wel wordt gesproken van „een ongekroonden koning van Pidië", maar alle waan verslapt het plichtsbesef en vertraagt het Nederlandsch bestuur in de uitwerking van zijn taak. De instelling van een afzonderlijke afdeeling Pidië ten vorigen jare zal ongetwijfeld kunnen bijdragen tot vernietiging van elken waan.
In de onderafdeeling Sigli vindt men 23 landschappen, waarvan de meeste zijn verdeeld in moekims. Aanvankelijk was de moekim een groep kampongs, die te zamen een moskee hadden; later werd de moekim eenvoudig een onderdeel van een oelèëbalangschap, een district met een onderhoofd, den imeum of oelèëbalang tjoet.
Van Meureudoe komend treft men het landschap Ndjong, grootendeels berg- en heuvelland, vlakte alleen in de kuststrook. De lagune, waarlangs de weg leidt — niet de trambaan die westwaarts afbuigt — strekt zich over een groote lengte uit en biedt wel een aardig uitzicht over de open zee. Eerst een eind westelijk ligt het

OLIFANTEN ALS TREKKRACHT — LAM MEULO (PEDIR)

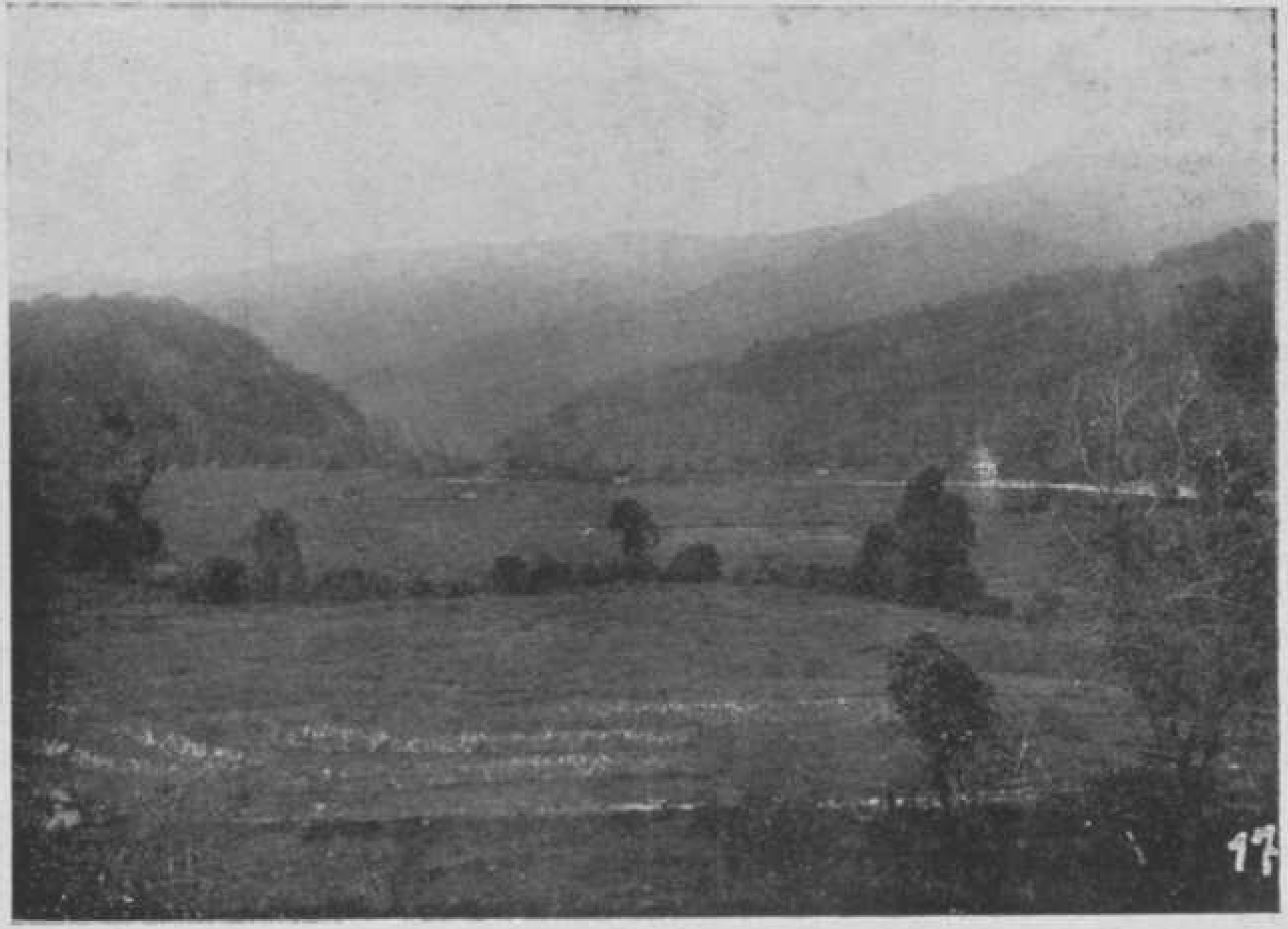

VALLEI BIJ BADEK. — GAJOE LOEÖS.

goede land van Ndjong met vele sawah's. Het landschapshoofd is vermaard om zijn rijkdom, waaruit blijkt dat zijn inkomsten van beteekenis zijn, dank zij den schat van den bodem die hier de vruchtbaarheid is.
Zonder waterwerken zou men het hier niet af kunnen, noodig als zij alleen al zijn om de bandjirs te beperken. Ten behoeve van de paditeelt legt de bevolking, door haar hoofden geleid, eenvoudige werken aan; andere ontstonden door den arbeid van den dienst der B. W. O. Uit den landschapsdienst en dus uit de landschapskas komt de meerderheid tot stand, vaak nuttige, soms onnutte, wanneer namelijk inzicht en uitvoering onjuist zijn of de gelden een verkeerde bestemming volgen, een kwaal bij uitvoering van werken die algemeen Indisch is. Maar men vergeet deze kleine zijde van menschelijk zijn en doen, wanneer men straks weer voor een onafzienbaar rijstveld staat, eigenlijk een verzameling akkers met den eenzamen boom in het midden, en ver op den achtergrond Atjeh's Goudberg ziet in een lichte mist, den Seulawaïh Agam, d.i. den man en den kleineren, Seulawaïh Inong, d.i. de vrouw. In alles van de Natuur ziet of verbeeldt zich de inlander de aanwezigheid en de onderscheiding van het paar.
De kampongs tellen zeer vele woningen met erfjes, maar de woningen zijn niet fraai. Aan bamboe bergen zij een heelen rijkdom, juist als in Lho' Soekon. Sagopalm, cocospalm, pinang maken den grooten wilden tuin, die de kampong eigenlijk is, volkomen en hier en daar plant men suikerriet om er het zoete sap van te genieten.

Het rijke deel, het beroemde deel van de onderafdeeling Sigli is de vallei van Pidië, besloten tusschen zee en gebergte, ongeveer een driehoek waar middendoor de trambaan gaat, terwijl zij van wegen is doorploegd. Nergens zoovele landschapswegen en zoo goede als in dit gebied. De kroeëng Tiro, die door het landschap Keumangan loopt en de kroeëng Baroh die bij Sigli in zee valt, zijn de voornaamste rivieren. Overal in deze

vallei is bevloeiïngswater, vruchtbare klei is de bebouwbare bodem, het heele gebied telt vele kampongs, veel bamboe, veel vruchtboomen.
Er is ook heel wat vee, runderen en karbouwen, gebruikt ten deele voor den veldarbeid en voor de eigen slacht, overigens beschikbaar voor den handel. De Atjeher, althans in dat gebied, heeft weinig zorg voor zijn vee behalve voor de vechtkarbouwen en vechtsapi's. Wellicht zou zijn zorg grooter zijn, indien de markt voor zijn vee grooter werd, welke nu is beperkt tot de eigen streek en den opkoop voor Oostkust van Sumatra. Een bekende veepasar is die van Padang Tidji, hoofdplaats van de onderafdeeling van dien naam. Eenmaal wekelijks is er pasar op een daartoe bestemd en afgeschoten terrein, tot het onderhoud waarvan de verkoopers een klein bedrag voor elk beest betalen dat zij er brengen. In 1922 kwamen er gemiddeld 100 stuks op elken marktdag; de koopers zijn gemeenlijk Bengaleezen van Medan.
Rond Padang Tidji zijn de wegen bijzonder goed onderhouden; een hoofd als teukoe radja Hoesin, oelèëbalang van Reubèë, beseffend welke volksbelangen zijn gemoeid met orde en netheid, houdt zijn wegen geregeld in goeden staat.
De groote weg gaat van Padang Tidji nog eenige kilometers westwaarts om dan op te houden. Het is ongelooflijk, maar de eenige groote weg zuid-noord heeft een grooten hiaat, zoodat op dat gedeelte in de richting Seulimeum de trambaan de eenige groote verkeersweg en verbinding over land is. Er is een pad, maar het is toch gewenscht, dat de verbinding over land voor groot vervoer volkomen wordt gemaakt.
Van Padang Tidji terugkeerend in de onderafdeeling Sigli, waarvan het groote landschap Pidië reeds ter sprake kwam, treft men in het oostelijk deel der vallei het andere groote landschap Keumangan, waarvan de oelèëbalang teukoe Oemar, van een oud en aanzienlijk geslacht, in zijn trekken de Bengaleesche afkomst verraadt. Te Beureunoen vindt men zijn grooten woon, waarvoor zich een ruim erf uitspreidt met gras en boomen, toegankelijk

door een ijzeren hek heen dat tusschen hooge steenen zuilen is aangebracht. Het vertoon is opmerkelijk. Teukoe Oemar Keumangan heeft daar binnen een nieuw huis laten bouwen van Atjehsch type, geheel met snijwerk versierd en de lijsten in kleuren. Hier wordt ontvangen, maar in den hof staan nog enkele Atjehsche woningen ten behoeve van de familie. De bouw van het nieuwe huis heeft de houtsnijkunst althans voor enkele jaren tot herleving gebracht in deze streek. Zij was zeer achteruit gegaan evenals het geval was en is met de goud- en zilversmeedkunst der mannen en met de weefkunst voor mooie doeken der vrouwen.

Van Beureunoen aan de Atjeh-tram gelegen is er een korte zijlijn tot verbinding met Lam Meulo (spreek uit: Lamló), dat zuidwest ligt en hoofdplaats is van de onderafdeeling van dien naam. Het plaatsje ligt nog in de vallei van Pidië in een omgeving van zeer mooie blangs. Een weg voert langs de kroeëng Baró in zuidelijke richting en zal over eenigen tijd Tangsé bereiken, dat omgeven van sawahvlakten al vol op in het gebergte ligt. Deze weg zal waarschijnlijk eenmaal worden doorgetrokken naar een punt aan de westkust en dan een groote rol spelen in de verbindingen met Sigli.

Bezuiden Lam Meulo worden de blangs weldra afgesloten door een heuvelrug Glé Gapoei, waarvan de hellingen naar het schijnt een uitnemende veeweide kunnen zijn. Is men door deze glé (heuvelrug) heen, dan volgen er weer blangs. Hoe hooger men komt, des te later zijn de werkzaamheden van de paditeelt gesteld. Achter een hoogeren rug, de Glé Meulinteuëng, waren de vrouwen in Juni druk in de weer met het uitplanten van bibit. Welk een heerlijk open berglandschap met de groote sawahvlakte rondom den eenzamen boom!

Het is hier een bij uitstek historisch gebied, het landschap Keumala, dat tijdens het verzet van Pidië wel het langst weerstand bood en waar de aanvoerders van het verzet stelling kozen op de strategisch belangrijke heuvelruggen. De afdeeling Pidië heeft haar volksschooltjes en polykliniekjes gelijk andere afdeelingen en zij zullen er hun nut

stichten . . . op den duur althans. De begrooting van de gezamenlijke landschappen in de afdeeling gaat voor 1923 over een bedrag van ruim 457.103 gulden. Onder de uitgaven nemen de bezoldigingen een ruime plaats in. Er zijn oelèëbalangs die 100, 200 gulden maandelijks ontvangen, de hoogst betaalde krijgt 500 gulden. Een leger van oelama's en imeums ontvangen bezoldigingen, 10 en 15 gulden maandelijks. Het Nederlandsch bestuur heeft wel overwogen dat het, wanneer de geestelijke voorlichters worden bezoldigd, hun onderwijs ook kan nagaan. Onder de inkomsten is de inkomstenbelasting geraamd op 164.220, de slachtbelasting op 8500, de hacil voor peper op 9500, op pinang 12.500, boschproduct 2000, afkoop heerendienst 86.900 gulden.
Pidië is een mooi land, het lijkt mij de pittigste afdeeling, een gebied waarvan nog veel is te maken, een belangrijk achterland voor de havenplaats, waar het meeste vertier is: Sigli. Behalve scheepvaart en Atjeh-tram voorzien enkele diensten met kleine vrachtauto's in de behoefte aan verkeersgelegenheid.

* * *

Het is alles behalve een mooie plaats, Sigli, maar in vergelijking met de andere kustplaatsen is er vrij wat vertier. De woning van den assistent-resident, de sociëteit, het kantoor van de Kon. Paketvaart staan aan zee, een vroolijk brokje havenplaats, terwijl de rest meerendeels somber is. Aan de monding der rivier is een zandbank, dikwijls staat er branding. De schepen liggen op de reede; alleen van de Kon. Paketvaart komen er maankelijks 8 schepen. Dezelfde uitvoercijfers, die voor andere havenplaatsen werden opgegeven, volgen ook voor Sigli:

	1918		1921	
Peper	1.139.344	K.G.	1.592.857	K.G.
Pinangnoot	5.253.276	„	3.517.945	„
Coprah	155.533	„	70.755	„

Vlak bij Sigli ligt de kampong Klappa Satoe, een plek met oorlogsherinnering waar vroeger wezenlijk één cocospalm stond, maar waar nu enkele duizenden boomen staan en keurig onderhouden.
Sigli heeft evenals enkele andere plaatsen een gemeentefonds, dat o.a. inkomsten trekt uit een bioscoop. Met de drinkwatervoorziening staat het ook hier tamelijk gebrekkig geschapen. Het water ter plaatse is slecht en men ontvangt dagelijks met de tram een hoeveelheid drinkwater uit Koeta Radja, — 4 uur rijden. Dat water wordt geleverd voor 6 cent het petroleumblik, met bezorging aan huis voor 10 cent. Een bronwaterleiding is er mogelijk en men berekende al de kosten op een ton. Het gemeentefonds heeft er thans 40 duizend gulden voor beschikbaar, zoodat voorloopig de voorziening van heden nog zal blijven bestaan.
Vertier in Sigli brengt er al jaren de centrale werkplaats van de Atjeh-tram.

* *

XIV.

DE ATJEH-TRAM.

De ontwikkeling van het land heeft aan de tram veel te danken, al heeft bij den aanleg het maatschappelijk nut niet bepaald meegegolden: het militaire vervoer was hoofdzaak. Men is zoo licht geneigd den ganschen militairen arbeid over een lange reeks van jaren te behandelen als een middel tot bereiking van staatkundig doel, tot vestiging van orde en gehoorzaamheid, maar men verliest vaak uit het oog dat in een koloniaal gebied een deel van de oorlogswerken allengs kan overgaan tot werken des vredes. In Atjeh is dat gelukkig ook het geval geweest. De vestiging van bezetting in bivouaks heeft richting gegeven aan handel en verkeer; de behoefte aan velerlei hulp en diensten heeft een arbeid in het leven geroepen, waaraan van ter zijde ook de Atjeher begon deel te nemen; bediening van de gezondheid, van postverkeer kwamen ook anderen dan militairen ten goede.

Meest van al zijn trambaan en telephoonlijn uit de militaire middelen overgegaan tot de factoren van economische ontwikkeling.
Het eerste spoorverkeer was begrijpelijkerwijs tusschen Koeta Radja en de havenplaats Oelèë Lheuë (Oleh Leh). Het bleef het eenige tot den tijd der „concentratie", toen de Nederlandsche macht zich in 1884 beperkte tot een ring rond Koeta Radja en een ceintuurbaan de 16 posten verbond met den kort te voren tot trambaan verkleinden spoorweg, terwijl drie straalbanen de hoofdvestiging te Koeta Radja met de ceintuurbaan verbonden. Onlangs zag ik te Sigli nog een locomotiefje, dat in 1884 al dienst deed. Voor een telephoon in dien postenkring werd tevens gezorgd.
Toen in 1896 andere inzichten omtrent het optreden in in Atjeh veld wonnen en dientengevolge de linie van samentrekking rond Koeta Radja werd opgegeven, kwam er behoefte aan een baan door Groot-Atjeh heen. In 1897 en 1898 kwam de trambaan te liggen via Indrapoeri tot Seulimeum (spreek uit Slimum). Het strookte met de politiek-militaire inzichten van dien tijd, dat in de eerste jaren der nieuwe eeuw ook in de onderhoorigheden van Atjeh werd gewerkt aan een tramlijn. Van Sigli werd gebouwd in de richting Langsa, maar ook in de richting Seulimeum. In 1908 lag er de lijn van Koeta Radja tot Langsa. Na 1910 werd pas gewerkt aan een tramlijn Langsa—Koeala Simpang en in 1913 viel het besluit tot doortrekking naar Besitang en Pangkalan Soesoe. Te Besitang ontmoeten al enkele jaren de Atjeh-tram en de Deli-spoor elkaar en over een gemeenschappelijke baan gaan beide naar Pangkalan Soesoe, een baan met drie staven, want de Atjeh-tram heeft smalspoor (0.75 M.), de Deli-spoor heeft een lijnbreedte van 1.067 M.
De Atjeh-tram bestaat nu uit de lange hoofdlijn van Oelèë Lheuë tot Pangkalan Soesoe 495 kilometer, benevens een zijlijntje Langsa—Koeala Langsa 9 K.M. en een zijlijntje Beureunoen—Lam Meulo 5 K.M. De nadeelen van smalspoor voor blijvend spoorwegverkeer zijn vele en overbekend, maar indertijd bij den aanleg beschikte

men nog niet over de ondervindingen van tegenwoordig en bij de werken, die men 30 jaren en langer geleden in Atjeh had te ondernemen, stond uitsluitend het militair gebruik op den voorgrond. Wil men aan de gevolgen er van ontkomen, dan zal men moeten overgaan tot herbouw op zwaarder baan met breeder spoor. En voorziende dat de staat van het gewest dat eenmaal tot een eisch zal verheffen, meen ik dat tegenwoordig de Atjeh-tram groote diensten bewijst, onmisbaar is en bevredigend werkt, mits de leiding er van niet uit het oog verliest, dat Atjeh ook verbinding behoeft met Oostkust van Sumatra en de bestaande verbinding zoo redelijk mogelijk het algemeene nut en niet uitsluitend een Atjehsch belang heeft te dienen.

De baan is aangelegd, terwijl vaak de vijand het werk kwam verontrusten en in latere jaren heeft men de gevolgen daarvan moeten wegnemen. Naarmate de bevrediging van het gewest tot stand kwam, verminderde het uitsluitend militaire gebruik en moest men bedacht zijn op het medegebruik van en voor de bevolking. Inderdaad nam dat in den loop der jaren sterk toe.

Het tarief voor vervoer van reizigers bedraagt 6 cent per kilometer voor de 1e klasse, 3.5 cent voor de 2e klasse, 1.8 cent voor Europeanen en Vreemde Oosterlingen in de 3e klasse, 1 cent voor inlanders in de 3e klasse. De treinen worden gewoonlijk gevormd uit een kleine locomotief met aanhangwagen voor het brandhout, een bagage-wagen, een rijtuig 1e en 2e klasse, enkele rijtuigen 3e klasse en een soms groot getal goederenwagens. Het geheel maakt den indruk niet van tram of locaalspoor, doch van groote spoor in verkleinde uitgave. De wagens 1e en 2e klasse op de langere trajecten zijn ingericht in den trant van de rijtuigen op Java, in de 1e klasse met gemakkelijke uitschuifbare zitstoelen. Omdat de snelheid nooit aanmerkelijk is, misschien gemiddeld 25 tot 30 kilometer in het uur, is een lange reis in de Atjeh-tram vervelend. Men vertrekt van Koeta-Radja des ochtends vroeg, tot gebruik van middagmaal wordt te Samalanga een ruim oponthoud gegeven en men is in den namiddag

te Lho' Seumawe, vanwaar men den volgenden ochtend weer vroeg vertrekt om te Langsa (indien de trein niet te laat is) bij opgave vooraf een middagmaal te vinden en tegen half vier te Besitang aan te komen. Daar stapt men over in den sneltrein van de Deli-spoor om tegen 6 uur Medan te bereiken. Elken dag is er één doorgaande trein, die eenige halten voorbijgaat zonder te stoppen. Veel natuurschoon is uit den trein niet waar te nemen, zelfs niet op de berglijn Padang Tidji—Seulimeum. Treinen en stations zijn tamelijk zindelijk. De exploitatie is in zooverre duur, dat men door de gerektheid van de lijn veel wagens beschikbaar moet houden voor het vervoer.
Het goederenvervoer voor particulieren bestaat vooreerst uit peper, pinang en coprah van de bevolking naar havenplaatsen om daar te worden verscheept naar Penang. De voorname havenplaatsen zijn Sigli en Lho' Seumawe en men kiest de havenplaats gemeenlijk naar gelang van den marktprijs. Er is namelijk nog wel eens verschil in prijs bij levering te Sigli of te Lho' Seumawe. Is de marktprijs vrij gunstig dan neemt opeens het vervoer toe. Vruchten worden niet veel vervoerd; van beteekenis is alleen de verzending van pisangs uit Indrapoera naar Koeta-Radja, welke dagelijks wagenladingen bedraagt. Een wagenlading is 4 ton.
Jammer dat de Atjeher geen padi verzendt, ten minste niet van beteekenis. Verzending binnen Atjeh heeft wel plaats bij voorbeeld uit Pidië naar Idi, wanneer daar of verder zuidelijk een tekort is, maar naar Oostkust van Sumatra gaat niets.
Met het vervoer van vee is het anders, Uit Groot-Atjeh, het centrum is Seulimeum, gaat vee naar Sabang en naar Medan. Voor Medan wordt gewoonlijk ingeladen te Lam Baró, een halte verder, en de tram brengt het dan tot Besitang. Vandaar geleidt men het vee over den weg naar Medan, omdat een langere treinreis schadelijk zou zijn voor de dieren. Het vee wordt met de doorgaande treinen verzonden.
Vervoer van voortbrengselen der groote landbouwnijverheid heeft de Atjeh-tram hoofdzakelijk in Langsa en Temiang; zij brengt ze naar Koeala Langsa en Pang-

kalan Soesoe of naar Besitang tot overlading naar Belawan. Het vervoer van palmolie duurt nog maar een goed jaar en met verpakking in vaten; zoodra het vervoer over zee in tankschepen zal gebeuren, moet de Atjeh-tram voorzien in tankwagens.

Het vervoer van hout in Langsa en Temiang gaat noord en zuid. Haar eigen brandhout koopt de A. T. van den Chineeschen aannemer, die het o.m. van de bevolking bezuiden Simpang Olim betrekt.

Verbreeding van lijn is weleens overwogen, men zou dan beginnen te Pangkalan Soesoe en er materiaal heen zenden van Java, dat daar geen dienst meer doet, waarna materiaal van de A. T. zou kunnen dienen bij aanleg van ijzeren baan op Bali en Lombok. Wellicht worden zulke overwegingen nog eens daden . . . . over enkele jaren.

De centrale werkplaats te Sigli is de moeite van het bekijken waard. Zoo noodig vervaardigt en herstelt men er alles; een krasse bezuiniging zou haar ongeschikt kunnen maken voor de belangrijke taak. De 62 locomotieven en 6 zwaardere berglocomotieven komen nu en dan tot schoonmaak en herstel, wagons eveneens. De arbeider is de Atjeher en onder behoorlijk toezicht voldoet hij volkomen. Ook de baanarbeiders en zelfs enkele mandoers zijn Atjehers. Langzaam aan meldt de Atjeher zich ook aan voor conducteur. Tot nog toe dienen als zoodanig meerendeels Maleiers van Padang, die zich vaak doen kennen als sterk in het vereenigingsgedoe en zwak in geldelijke nauwkeurigheid. Als machinisten dienen Javanen en Maleiers. De voorziening in personeel levert vaak moeite, omdat Atjeh buiten af dikwijls wordt gehouden voor een land zonder gemakken en genoegens.

Zoodra de handel onder het volk van Atjeh ruimer wordt, oost en west er gemeenschap krijgen, afzet voor rijst en vee is geregeld, zal het volk grooter dienst vragen van de Atjeh-tram, die hem nu al een belangrijke hulp biedt.

Door heel Atjeh gaat een telephoonlijn, die de bestuursposten verbindt. Men is bezig die lijn over te doen aan den gouvernements telephoondienst.

XV.
GROOT-ATJEH.

Wie van het zuiden komend Groot-Atjeh binnen wil, moet òf aan de westzijde met een schip òf aan de oostzijde met de Atjeh-tram dan wel over zee zijn reis doen. De rijweg heeft over een langen afstand tusschen Padang Tidji en Seulimeum een hiaat. Het is daar een arme streek, waar geen bevolking in staat is zelf gelden of arbeid op te leveren tot wegenbouw van zooveel beteekenis, zoodat de hiaat pas zal verdwijnen, wanneer het gouvernement de kosten kan dragen van een verharding.
Omhoog naar de waterscheiding en daarna dalend naar Seulimeum (spreek uit Slimum) ligt de trambaan in een berglandschap zonder leven en zonder schoonheid. Ten noorden van de vallei, waardoor de rivier van Groot-Atjeh kronkelt, is het bergland arm aan plantengroei en bevolking. In het midden verheft zich de Seulawaïh Agam of Goudberg. Een brok van dat troosteloos gebied is de breede scheiding tusschen het bloeiend akkerland van Pidië en de vallei van Groot-Atjeh, die met de noord- en noordwestkust het beste deel vormt van de afdeeling. Geen wonder dat die vallei de meeste wegen heeft en wel in de richting van Indrapoeri en Seulimeum, maar ook evenwijdig met de noordkust. De weg van Koeta-Radja naar Lho' Nga is al doorgetrokken langs de westkust tot Seudoe en ongetwijfeld zal men eenmaal verder bouwen, naarmate het westelijk binnenland een rijweg langs de kust gewenscht maakt.
Van ouds is het rijstland van Groot-Atjeh geweest in het gebied, dat tegenwoordig de onderafdeelingen Koeta Radja en Seulimeum omvat. De onderafdeeling Seulimeum is de sagi der 22 moekims. De moekim is aanvankelijk geweest een kerkelijke vereeniging van gampongs en het kerkelijk hoofd was de imeum. Allengs is het karakter van de moekim veranderd, de naam is bij de indeeling van Groot-Atjeh behouden gebleven evenals de naam sagi, die zijde beteekent en ontstond toen men zich Groot-Atjeh als een driehoek voorstelde en sprak van de drie sagi. Wat

men daaromtrent tot verklaring wenscht te weten is te vinden in het werk van Snouck Hurgronje en elders. In elke sagi was een sagi-hoofd, onder hem oelèëbalangs en onder dezen de imeums. De 25 en 26 moekims vormen tegenwoordig de onderafdeeling Lho' Nga.

In de 22 moekims (Seulimeum) heeft de bevolking al vroeger het levend water gebruikt tot bevloeiïng van haar sawah's; daarnaast vindt men vele van regen afhankelijke rijstvelden. Het gouvernement heeft laten werken aan de uitbreiding van het sawah-oppervlak, maar het is nog steeds noodig de bevloeiïng in de Atjeh-vallei uit te breiden. Uitbreiding had o.m. plaats bij Indrapoeri, geheel voltooid is het werk er echter niet.

De groote vallei als padistreek aan te duiden is niet hetzelfde als de bevolking te waardeeren als ijverig en kundig in de paditeelt. Daarvan is zij helaas nog ver verwijderd. Het is weer de grondbewerking, waarin zij verschrikkelijk tekort schiet. Het gebruik van zaadpadi, oogst en bewerking van den oogst laten te wenschen over. Ook in Groot-Atjeh moet men niet in elken bewerker van den rijstakker een bezitter van den akker zien. De meesten bezitten geen gronden, doch bewerken voor een bezitter tegen een deel van de opbrengst als loon. Is de akker een sawah, zoodat eenigszins valt te rekenen op welslagen, dan krijgt de bewerker 2 derden van de opbrengst. Is het veld van regen afhankelijk en dus het risico grooter, dan is 4 vijfden soms zijn deel. Krijgt hij voor de bewerking een karbouw in leen, dan wordt zijn aandeel in den oogst weer wat minder.

De bevolking van de heele afdeeling bedraagt 106.000 zielen ongeveer en bestaat niet voor het overgroote deel van de paditeelt. Zelfs zij, die geen eigen velden bezitten, hetzij sawah, hetzij tegal, leggen maar weinig ladang aan, al zijn er in het heuvelgebied wel. Handel, visscherij, en andere bedrijven moeten velen de noodzakelijke inkomsten verschaffen; verder waren er, die uittrokken om boven Lho' Seumawe en in Pidië peper te planten. Van hen keerde het grootste deel terug, toen de lage markt en de ziekte in het gewas den arbeid zonder

voordeel lieten, en het is te verwachten dat bij de intredende verbetering de tijdelijke uitwijking wordt hervat. Maatregelen tot sterking van volkswelvaart zijn in Groot-Atjeh geenszins overbodig en zij zijn dan ook wel genomen. Er is een landbouwschool geopend te Oelèë Kareung, niet ver van Koeta Radja, maar feitelijk bestaat zij niet meer omdat zij is vergroeid tot kleinbedrijf van melkerij, kippenfokkerij, groenteteelt. Hoezeer het moge strooken met den lust van jonge Atjehers om geld verdienende te leeren van de practijk, is de vergroeiïng van de landbouwschool toch niet toe te juichen.
Koeta Radja bergt veel onderwijsinrichting: volksschooltjes, waarop ook verscheidene meisjes gaan, al is er bovendien een meisjesschool; een fröbelschool, 2 gouvernements inlandsche scholen, 2 Hollandsch-inlandsche scholen, een Hollandsch-Chineesche school, een Ambonsche school, een ambachtsschool, een Europeesche lagere school en een mulo-school. De leerlingen van al die inrichtingen komen niet alleen van Koeta Radja zelf met zijn 10 duizend zielen, zij vloeien toe uit het heele gewest.
Van groote beteekenis is het Atjehsch internaat, in 1922 opgericht. Het is een internaat voor schoolgaande Atjehsche kinderen onder Europeesch toezicht, waar men onder handhaving van eenvoud aan alle eischen tracht te voldoen. De slaapzalen zijn ruim, de voeding wordt na volgens medischen raad te zijn vastgesteld keurig verzorgd. Het kostgeld bedraagt maandelijks 60 gulden, maar een kind kan er voor minder terecht, indien de ouders het gewone bedrag niet kunnen betalen. Opmerkelijk is, dat alle gehuisveste kinderen nog zijn uit voorname families. Een oelèëbalang tjoet (onder-oelèëbalang) zou zijn kinderen wel kunnen opgenomen krijgen, maar zij komen er nog niet. Het is dus tot heden een voorname inrichting.
Sterking van volkswelvaart maakte hier gelijk elders in het gewest een inrichting noodig tot afzondering van lijders aan besmettelijke ziekten. Leprozen worden ondergebracht op het eilandje Poh Ama, waar zij onder toezicht van een gouvernements arts door een Ambonneeschen

verpleger worden verzorgd. Er zijn ongeveer 50 lijders opgenomen. Overwogen is de zorg voor die inrichting weer over te dragen aan het Leger des Heils, dat haar ook vroeger al beheerde.
Voor elken verpleegde is uit 's Landskas 10 gulden maandelijks beschikbaar; daarmee moeten alle uitgaven worden bestreden. Er is een tijd geweest, namelijk vóór 1919, dat de lijders er waren gehuisvest als beesten. Het was de tijd, dat er een mooi abattoir werd gebouwd, waarin echter niet mocht worden geslacht, aangezien het alleen moest dienen voor den schijn van ordelijk, net bestuur.
De veelvuldige krankzinnigheid in Atjeh heeft in de jongste jaren de aandacht getrokken en men wenschte te weten of zij in verband staat met de aanslagen, die reeds lang onder den naam „Atjehsche moorden" de bezorgdheid van bestuur en gemeenschap wekten. Het gevolg was een onderzoek door den adviseur der regeering voor inlandsche zaken, waaruit o.m. bleek dat in onderscheidene gevallen de Atjeher door tegenslag, teleurstelling in wanhoop gerakend, besloot aan zijn leven hier een zoodanig eind te maken dat hij het geluk hiernamaals zou beërven. Dan ondernam hij een prang sabil op eigen hand, een oorlog op weg naar Allah, en viel de kafirs aan in blinde opgewondenheid ter plaatse waar hij veel tegenstand kon verwachten bijvoorbeeld op stations en bij bivouaks.
Een ander onderzoek werd nog ingesteld in 1920, en wel door een deskundige op het gebied van zielsziekten, naar de noodzakelijkheid van een krankzinnigengesticht in Atjeh. Toen hij in het gewest kwam, kon het bestuur hem een lijst ter hand stellen van ongeveer 1100 menschen, die voor krankzinnig werden gehouden. De onderzoeker kreeg den indruk dat het werkelijk aantal wel grooter moest zijn. Zijn bevinding was dat malaria, lepra, syphilis en framboesia het volk teisterden, dat reeds verzwakt werd door kinderhuwelijk, onderlinge oorlogen en oorlog tegen het Nederlandsch gezag. Kwaad van opium kwam er bij, kwaad van alcohol evenzeer. Altijd is er heel wat geestrijk vocht in Atjeh gebruikt, voornamelijk

door de hoofden. Zij leerden het kennen door omgang met Europeanen en door de Klings, die in vrij grooten getale in Atjeh zijn te vinden.
De ontaarding onder de volkskinderen treedt in vele verschijnselen aan den dag; verlammingen, idiotisme, stompzinnigheid, krankzinnigheid, vallende ziekte, zenuwzwakte. De onderzoeker verzuimde niet er op te wijzen, dat de geestelijke achteruitgang ten deele op rekening komt van den stoffelijken achteruitgang. Het Atjehsche volk verloor veel van zijn kracht, het is decadent. Oude vrouwen, die het manvolk nog wel anders hebben gekend, verwijten nu soms aan de mannen, dat zij wel voetballen en bioscoop bezoeken maar de fierheid der vaderen missen.
Wel verklaarbaar dus, dat het bestuur in Atjeh voorstelde een centrale inrichting tot behandeling van krankzinnigen te bouwen en wel te Lam Teumet in Seulimeum. Ter wille van de zuinigheid kon de regeering er niet in toestemmen doch onlangs heeft zij goedgevonden dat het vroegere militaire hospitaal te Sabang zal worden ingericht tot opneming van krankzinnigen die gestichtsverpleging behoeven.

* * *

Koeta Radja is een zeer toonbare stad, niet van zelf uitgegroeid naar de behoeften van een zich ontwikkelenden handel of van een zich uitzettende nijverheid, doch ingericht door het Nederlandsch bestuur volgens zijn plan en zijn toekomstwenschen.
Koeta Radja is mooi van aanleg, ruim van kwartieren, zindelijk, ordelijk, maar stil, doodstil. Men hóórt in de stad het ernstig peinzen van den ambtenaar, die er deel uitmaakt van een gouvernement, dat op zijn schouders zware lasten draagt van de breekbare waar die pacificatie heet. Men hóórt te Koeta Radja den harteklop van heel het gewestelijk bestuur, dat voor niets ter wereld het geringste zou willen inboeten van wat zijn voorgangers en van wat het zelf heeft bijgedragen tot den toestand van heden. Behouden wat werd verkregen en voorzichtig vooruit, zou men de leus kunnen noemen van het bestuur

in Atjeh en ik heb eerbied voor de toewijding van, als ik het zoo mag uitdrukken, het specimen Atjehsch bestuursambtenaar.
Koeta Radja heeft als centrum den kraton, waarvan de muren zijn verdwenen, den kraton waarin vroeger de woning van den gouverneur, kantoren, magazijnen werkplaatsen en woningen veilig werden geborgen, den kraton die de plaats innam van de „dalam" der oude sultans. De begraafplaats is een rustoord voor de lichamen van zoovelen die hun leven lieten in de onrust van het Atjehsch land en zij bergt vele herinneringen aan een hulde en erkentelijkheid, die zullen blijven bestaan wanneer de steenen teekenen er van zich eenmaal hebben begeven.
Behalve zijn Europeesche wijken heeft Koeta Radja een woonwijk voor Maleiers en Javanen; de Klings, de Chineezen, groot in aantal, hebben hun wijken. Dichtbij het hotel, dat met gouvernements steun is gebouwd en dat nu bezit is van een vennootschap waarin het gouvernemet deelneemt voor een bedrag nog iets grooter dan dat van zijn vroegeren steun, heeft men tijdens Van Heutz een „Vredespark" aangelegd, maar later tijdens Van Daalen kwam er een „Oorlogspark" bij. Uitstekend ingericht en ruim is de societeit. Op de plaats waar vroeger een groote mesigit stond, die tijdens een krijgsonderneming werd vernield, bouwde het gouvernement op zijn kosten een groote moskee. Het gebouw komt uit, omdat het hoog is en groot, maar het mist fijnheid en wijding. Lange jaren onthield de Atjehsche bevolking er haar belangstelling aan, maar later mocht het toch een gebedehuis zijn.
Er staat aan de esplanade — waarom moest nu ook hier die dwaze naam gelden, dien men te Medan koos voor zijn hoofdplein, zijn aloon-aloon, op Engelsch-Indisch voorbeeld — een Atjehsch huis dat is ingericht als Atjehsch museum. Het is een bezoek overwaard zoowel om de zorgvuldige ordening die het bezoek leerzaam maakt als om de verzameling zelf. De smeedkunst, de weverij, de kunstnijverheid en gebruiksnijverheid alsmede

voortbrengselen van het land zijn er vertegenwoordigd. Jammer dat het museum, nu welvoorzien, wellicht spoedig een goed deel van zijn rijkdom zal moeten missen, wanneer namelijk een eigenaar van vele voorwerpen zijn verzameling terugneemt.
Koeta Radja heeft het voorrecht van goed drinkwater te bezitten. Ook hier bestaat het gemeentefonds, dat twee slachthuizen, een bioscoop, een pasar onderhoudt, voor straatverlichting zorgt en een badplaats beheert te Oelèë Lheuë.
Van den zin tot ruimen aanleg heeft het nabij gelegen havenplaatsje profijt gehad. Die ruimte was vroeger eer geboden dan nu. Vroeger kwamen er meer schepen aan en waren er zooveel meer officieren. Te Oelèë Lheuë is alles even keurig en aan zee welgelegen. De behoorlijk ingerichte zwemplaats moet een aantrekkelijkheid zijn voor de stedelingen, want een dansvloer ligt er naast, een uitspanning te land en te water waar men zelfs te land niet op een droogje behoeft te zitten. Intusschen is Oelèë Lheuë in beteekenis achteruit gegaan. Waar het vroeger, vóór de vermindering van troepen en troepenbeweging eigenlijk de eenige haven voor Atjeh was, richtte zich na de bestuursvestigingen op andere kustplaatsen de scheepvaart ook dáárheen. Er is tegenwoordig nog maar één gouvernementsstoomer te Oelèë Lheuë, vroeger waren er meer.
De voornaamste uitvoercijfers zijn:

	1918		1921	
peper	316.660	K.G.	371.270	K.G,
pinangnoten	529.050	„	244.744	„
coprah	77.376	„	375.371	„

Oelèë Lheuë (vulgo Oleleh) krijgt maandelijks op de reede ongeveer 15 schepen van de Kon. Paketvaart, die lossen in de prauwen van een Chineeschen ondernemer of in die van de Atjeh Transport-Mij., welke een onderdeel is van de Sabang-Mij. Deze maatschappij heeft voorts een stoomertje dat aan den handelssteiger te Oeleleh komt om goederen en passagiers aan te brengen of weg te halen.

Een van de mooiste tochten, in Atjeh te ondernemen, is die door de 25 en de 26 Moekims heen naar Lho' Nga aan de westkust. Ongerekend de felle winden, gewoonlijk Sumatraanschs wind genoemd, die gedurende enkele maanden (Mei-Juli) af en toe opsteken en buien in hun gevolg hebben, heeft dat gebied een aangenaam en gezond klimaat. Ware er niet langdurig een oorlogstoestand geweest, waarschijnlijk zouden ondernemers van grooten landbouw ook hier hun gronden hebben gezocht. Daarop kan wijzen een Deli-Atjeh Tabak-Mij., die ruim twintig jaar geleden in de 26 moekims evenals bij Indrapoeri proeven nam met tabak. Veel geluk had men met de proeven niet, al bleek een goede qualiteit wel te behalen. Zoo heette het altoos, maar tot een duurzame onderneming kwam het niet. De reden was en is, dat men wel goede tabak verkrijgt, maar geen Deli-Langkat. In latere jaren zijn er in het noorden van Groot-Atjeh enkele Europeesche ondernemingen en aanplantingen van cocospalm gekomen o.a. Mata Ië en Ketapan Doea.
Van Koeta Radja gaat een uitstekende rijweg door Lam Pisang (Lam is verkorting van Dalam, plaats), een kleine kampong nu, vroeger grooter en voornamer, en verder door een streek met oorlogsherinnering uit de dagen van Oemar, toen er veel is platgebrand. Daarna breekt de weg het lage gebergte door, het is de kloof Bradeuën. Dan is men in de 4 moekims, die tot de onderafdeeling Lho' Nga behooren, en men rijdt een prachtig tjemarabosch binnen, dat vlak aan zee staat op een bultigen bodem met een liefelijk zandig strand er voor. Op Java en Sumatra heeft men op enkele punten aan de zuidelijke en westelijke kust oorden, die verrassen door den indruk van westersche wijdheid en mildheid, dien zij aanstonds bij den bezoeker vestigen, gewend als hij is aan het landschap in vlakte onder een ongetemperd broeiende zon. Zoo'n verrassende plek vindt men bij Lho' Nga aan zee ongeveer 15 K.M. van Koeta-Radja, een plek om er te rusten op een duinachtige hoogte met afgevallen tjemara-groen bekleed, onder het vredig geritsel van de boomtoppen en bij het ruischend

schuim, dat de zee in golf na golf op het strand draagt. Een uitgezochte verpoozing biedt de weg verder zuidwaarts naar Seudoe, waar hij over een groote lengte dicht langs zee gaat en een luisterrijk uitzicht geeft over de groote bewogen massa, die aanrolt op de karang van de kust en er zich met vroolijk rumoer tusschen verliest. Het altijd grootsche panorama op deze noordkust van Sumatra wordt ontzagwekkend, wanneer storm de wateren voortjaagt. Dan ook heeft de weg veel te lijden en men heeft de telephoonpalen moeten zetten in gewapend beton. Waar de weg zich iets van de kustzoom verwijdert, liggen kampongs ter zijde. Daarbij behooren enkele boomgaarden met onderscheidene soorten, een ongewoon verschijnsel in Indië. Er zijn tuinen met ramboetan, mangistan, doekoe, doerian, mamplam (mangga).
Groot-Atjeh, het oude sultanaat, heeft de Atjeher vroeger gezien als een driehoek. Wanneer wij voor een wijle zijn wijze van zien volgen, zullen wij hebben te erkennen dat de natuur de hoogste schoonheid van het land heeft uitgespreid in den top.

* *

XVI.

Het verhaal van mijn tochten moest ik met het vorig hoofdstuk afsluiten. De westelijke kust bezuiden Seudoe bleef onbezocht evenals een groot deel van de binnenlanden. Wat ik wel heb bezocht, is niet het minst belangrijke. Mijn verkenningen hebben mij geleerd, dat het de moeite ten volle zal loonen over enkele jaren, wanneer nieuwe wegen het groote land onder andere voorwaarden zullen hebben gebracht, een economisch onderzoek van grooter omvang in te stellen. Wellicht is dan het Atjehsche volk langs die nieuwe wegen en langs nog andere denkbeeldige wegen, namelijk van maatschappelijken ijver, van gezondheid naar lichaam en geest, van kunde, bezig den achterstand in te halen, onder aanwending van zijn goede eigenschappen zich opwerkend tot hoogere opvaart. Niets is opwekkender dan het beeld van een volk, een land in zijn opgang. Zóó hoop ik eenmaal Atjeh terug te zien.

Dien opgang aan te vangen, staat aan het volk zelf. Als àlle krachten zijn gedoofd, is er voor verwachting geen plaats meer. Maar ik hoop in mijn opstellen te hebben saamgegaard vele aanwijzingen, dat het Atjehsch volk allerminst is gedoofd. Onder voorlichting van eigen hoofden, onder steun van het Nederlandsch bestuur kan er spoedig een wending komen in het gebruik van de maatschappelijke krachten. Daaraan wensch ik nog enkele bladzijden te wijden.

ATJEH ALS RIJSTLAND.

Vele lezers zouden vreemd opzien, indien ik eens de vraag stelde of Atjeh wel een rijstland is. Men heeft vernomen van de vlakte van Pidië en haar bevloeiïngen, men hoorde dat de Atjeher gaarne landbouwer is, dat de vrouwen hier en daar haar passend aandeel nemen in de werkzaamheden, en zoo is er wel een gangbare meening, dat Atjeh een echt groot rijstland is en mag bogen op een rijken oogst van graan.

Zeker is Atjeh een rijstland slechts in dezen zin, dat het een aanzienlijk areaal heeft van rijstlanden, dat de paditeelt er het groote volksbedrijf is en ook, dat het bij toepassing van eenige maatregelen en onder inachtneming van zekere zorgen een uitnemend gebied zòu kunnen zijn voor den rijstbouw en een overschot zou kunnen verkrijgen, waarvoor in Indië zelf een grage markt is te vinden. Een andere beteekenis heeft de zin „Atjeh is een rijstland" evenwel niet.

Daarover moet men zich niet verbazen. Ik wil niet zeggen, dat begrijpelijkerwijs de oorlogstoestand van vele jaren de paditeelt heeft terug gedrongen, want zeer waarschijnlijk is de achterstand, daardoor indertijd ontstaan, al wel ingehaald. Neen, men behoeft zich niet te verbazen over het feit, dat Atjeh in de opbrengst van padi beneden zijn vermogen blijft, omdat Indië in zijn geheel er beneden blijft. Zondert men eenige gebieden uit, die de Natuur bijzonder begunstigt als rijstlanden, dan brengt heel Indië zoo ongeveer aan rijst op, wat het zelf verbruikt. Daarbij is dan een verplaatsing noodig van het overschot hier

naar de plaatsen van een tekort elders en de uitvoer van een deel van Java's mooie rijst moet worden vergoed door invoer van een mindere soort vreemde rijst. Er is nog altijd plaats voor een groot rijstbedrijf, dat Indië een gemakkelijke zekerheid geeft van de beschikbaarheid van genoeg volksvoedsel, indien toevoer van buiten onmogelijk is. Daarom is de afloop van de proeve Selatdjaran, al behoudt de verkregen ervaring haar waarde, bedroevend. De man, die den stoot gaf tot die proef, had wel anders verdiend dan de tegenwerking van sommigen, den smaad van anderen, en het is voor Indië nog steeds zeer gewenscht op geschikte gronden van grooten omvang een mechanisch ingericht rijstbedrijf te vestigen ten einde in moeilijke tijden zekerheid te bezitten omtrent de aanwezigheid van het dagelijksch voedsel.
Er zijn vele millioenen uitgegeven aan bevloeiïngswerken op Java en in de buitengewesten, er is geweest voorlichting, voorbeeld en raad van gouvernementswege: staat het vast, dat dit kapitaal zijn rente in genoegzame mate afwerpt voor de bevolking en dat ook 's Lands kas daarin redelijk deelt? Tobt men op Java niet altoos nog met de behoudzucht van den landbouwer? Is de gemiddelde opbrengst op de baoe wel gestegen en is 25 picol als gemiddelde niet vrij gering?
Men moet zich derhalve niet grootelijks verbazen, wanneer men verneemt dat Atjeh geen rijstland is in dezen zin dat het een behoorlijke opbrengst heeft van geschikte rijst, d.w.z. rijst waarvoor ook buiten Atjeh een markt zou zijn te vinden. Het feit is, dat de opbrengst op de vlakte-eenheid in Atjeh bijna algemeen gering is, lager dan het gemiddelde voor Java, en dat de rijst van dien aard is dat arbeiders van Java als contractanten dienend op Sumatra haar niet willen eten. Een overschot van Atjeh-rijst zou niet eens verhandelhaar zijn buiten Atjeh. Volgens de beschikbare gegevens heeft het lange jaren een tekort gehad, zoodat invoer voor groote bedragen noodig was. Van 1904 tot en met 1915 was er invoer van ruim 6 millioen kilogram rijst minimum tot meer dan 13 millioen kilogram maximum. De cijfers vindt men in

de uitgave „Atjeh" van het voormalige Encyclopedisch Bureau. In een jaarverslag van den landbouwleeraar te Koeta Radja over 1920 en 1921 staat te lezen, dat de invoer in 1917 heeft bedragen 15 duizend ton, 10 duizend ton in 1818, 5 duizend ton in 1919, in 1920 geen invoer doch uitvoer van 2 duizend ton, in 1921 uitvoer 2500 ton. Welke waarde aan die cijfers is te hechten, staat niet vast; de mededeeling omtrent den oorsprong ontbreekt. Het is niet gemakkelijk omtrent de paditeelt en haar uitkomsten cijfers te vergaren; het bestuur en de inlandsche hoofden zelf verklaren dat. Men zal bij voorbeeld tevergeefs zoeken naar een gemiddelde opbrengst op een eenheid van vlakte. Er was wel jaren lang een ambtenaar van het departement van Landbouw in Atjeh gevestigd, die ten behoeve van zijn voorlichting toch eerst gegevens noodig had, maar in Atjeh was het onderzoek niet gemakkelijk, wat vooral voelbaar werd wanneer het bestuur genegen was allerlei nieuws in te voeren of te beproeven. Na 1918 huldigde het bestuur een andere opvatting, wenschende zijn bemoeienis met onderscheidene aangelegenheden zeer te beperken om de bevolking rust te gunnen en op haar verhaal te doen komen.
Die opvatting had reden van bestaan en was te eerbiedigen. Nu het Atjehsch volk wel een eind op zijn verhaal is, breekt de tijd ook aan de bemoeienis met zijn voorname bronnen van inkomsten op grooter leest te schoeien en daartoe aan te vangen met een deugdzaam onderzoek naar den werkelijken toestand in de paditeelt. Voorlichting aan onderwijzers van de volksschooltjes helpt niet, indien zij niet eens kan steunen op volkomen kennis van den bestaanden rijstbouw. En men zal er met voorlichting op cursussen aan onderwijzers niet komen; daarentegen zijn het de hoogere en lagere hoofden en de bezitters van tamelijk uitgebreide gronden, die moeten worden gewonnen voor toepassing van andere werkwijzen. Gaan zij vóór, dan wordt de verbetering wel algemeen en zulks te eer, naarmate men ziet dat er geldelijk voordeel aan is verbonden.

* * *

De grondbewerking, waarmee het jaarlijksch padibedrijf moet aanvangen, komt niet in het heele gewest op hetzelfde tijdstip voor. Men zegt en men kan het lezen in boeken, dat de Atjeher zijn tijd kiest naar den stand van de sterren. Dat is ook wel zoo, maar hij regelt zich naar den regenval, waarop het aankomt. Algemeen verschijnsel is, dat er in April-Mei een kleine regentijd is en dat in October-November de groote regentijd doorkomt. Nu hangt het, naar ik meen, van onderscheidene omstandigheden af, of men den kleinen dan wel den grooten regentijd kiest voor den aanvang van het padi-oogstjaar. In dezelfde afdeeling komt het voor, dat de grondbewerking in April-Mei plaats heeft en elders in October-November.
In Idi was men in Juni bezig met den oogst en daar was men dus met grondbewerking begonnen in October. Maar in het landschap Keureuto (onderafdeeling Lho' Soekon) was men in Juni aan het ploegen. In de beste rijststreek van Atjeh, in Pidië dus, maakt men volgens mededeeling van het bestuur, in October-November de leidingen voor de bevloeiïng schoon. Er wordt een keer geploegd, vervolgens worden de bibitvelden in orde gebracht en daarna ploegt men opnieuw tot vier- soms vijfmaal. Daar is dus een degelijke grondbewerking en wel in het najaar. Maar eveneens in Pidië gebeurt het, dat men de gronden opent in April-Mei. Ik zag bewesten Lam Meulo in Juni de bibit uitplanten. Wat is nu waarschijnlijk de reden? In deze streken komt in den grooten regentijd dikwijls bandjir voor, een gevolg hiervan, dat de afstand tusschen gebergte en vlakte gering is en een geleidelijke overgang van terreinhoogte niet bestaat. De rivieren missen een middenloop, die reguleerend werkt. Vreezend voor de bandjirs, die in het najaar den arbeid ongedaan kunnen maken, kiest de landbouwer in die streek den kleinen regentijd. Daarin ligt dus geen willekeur van den Atjeher, geen ongeregeldheid, doch overleg en ervaring.
In Groot-Atjeh zag ik in de 25 moekims gronden openen in Mei-Juni. Stand van de sterren? Wel mogelijk.

Maar ik hecht meer aan de verklaring, die ik van een der beste hoofden kreeg: de Atjehsche boer is graag klaar met zijn oogst vóór de plaag van rupsen en walang sangit optreedt. Men kan in die noordelijke streken wel een verschil van aanvangen vinden van een maand. De bibit is gereed in 44 dagen en wordt in het eind van Juli overgeplant.

Wat die 44 dagen voor de kweek betreft, men kan lezen, dat het getal voor den Atjeher een bijzondere beteekenis heeft naar zijn geloof of bijgeloof. Zeker, maar in Pidië is de bibit na 40 dagen gereed en wordt zij overgeplant. Misschien ook weer een geestelijke overweging, maar ik vermoed toch dat de Atjeher wel eens naar zijn plantjes zal kijken en tot overplanten besluit wanneer zij daartoe sterk genoeg zijn.

In Groot-Atjeh is de grondbewerking verre van genoegzaam. In de 25 moekims wordt eens of tweemaal geploegd met bespanning van runderen of karbouwen, terwijl drie- of viermaal wel noodig is om de gronden open te houden. En er zijn er, die eerst hun bibit verzorgen en pas, wanneer die bibit opkomt, hun grond fluks openen, fluks maar onvoldoende.

Naast het gebruik van kweekbedden kent de Atjeher ook het uitzaaien op den akker. Zijn wijze van uitzaaien, taboe, is niet een uitstrooïing, doch een uitwerping voor zich uit. Vergeleken bij uitplanting van bibit zijn er aan taboe voordeelen, maar ook nadeelen verbonden. Een voordeel van taboe, in Idi noemt men het raleuë, is de besparing van tijd, want de landbouwer behoeft geen kweekbedden aan te leggen en niet 40 of 44 dagen te wachten tot de plantjes geschikt zijn. De onkosten voor het overplanten vervallen en de padi rijpt spoediger. De boer zal de zaadpadi eerst drogen in de zon, dan weeken in water en eindelijk laten broeien tusschen pisangblaren, — alles om de ontkieming te bevorderen. Een nadeel, aan die plantwijze verbonden, is de noodzakelijkheid van meer onderhoud, althans meer wieden dan bij het gebruik van bibit. En de opbrengst van een taboe-akker is geringer, waarbij nog komt dat men bij taboe één vierde meer

zaadpadi gebruikt dan bij aanleggen van kweekbedden. Wanneer zal de landbouwer nu werken met bibit en wanneer met taboe? Indien hij mag rekenen op water, hetzij van regen, hetzij van bevloeiïng, zal hij werken met bibit. De kweekplantjes toch, na de overplanting getroffen door droogte, zouden achterlijke halmen geven, zoo niet erger. De plant, uit zaad opgeschoten, is langer tegen droogte bestand. In Pidië, waar veel bevloeiïng is, vindt men dus weinig den taboe-vorm. Maar waar de planter afhankelijk is van regen, zal hij om zeker te gaan dien vorm aanwenden.

Atjeh heeft over het geheel geen grooten jaarlijkschen regenval. Op de westelijke kust is hij aanzienlijk, maar op de noordkust bedraagt hij ongeveer 1600 m.M., op de oostelijke kust wordt hij naar het zuiden weer ruimer, maar toch niet meer dan 2100 of 2200 m.M. De Atjeher moet werkelijk woekeren met zijn regen. Bevloeiïng dan, zal men zeggen. Ja, waar bevloeiïng van een leien dakje gaat, past ook de Atjeher haar graag toe. Maar om de boven reeds vermelde nabijheid van gebergte en vlakte is bevloeiïng niet overal gemakkelijk en nuttig. Bij den aanleg moet men omzichtig zijn. Misschien zou de aanleg van wadoeks een eind boven den stuwdam in sommige rivieren de reguleering van het al te snelle water bevorderen. Met het bezigen van het woord bevloeiïng als redmiddel voor den Atjehschen rijstbouw is men er niet af. Een tiental jaren geleden viel ook Atjeh onder het groote onderzoek van bevloeiïngsmogelijkheden op Sumatra en op dat onderzoek is wel een nader onderzoek in het bijzonder voor Atjeh te gronden.

De duur van rijping hangt van allerlei af, maar vooral ook van de soort, die de planter gebruikt. In Atjeh zijn variëteiten gebruikelijk, die langzaam rijpen en andere die het vlug doen. Ik kan èr niet veel over meedeelen. In Keureuto duurt de rijping 4 tot 6 maanden; in Peusangan 5 tot 6 maanden, maar er zijn akkers waar men een soort gebruikt die in 4 maanden rijpt en er zijn er ook waar de rijping meer dan 6 maanden neemt. In Groot-Atjeh komt het bij teelt in rawah voor, dat men met inbegrip van de kweek

10 maanden rekent. Een grondbezitter met rawahvelden begint of laat beginnen op die velden; is de bibit er gereed, dan laat hij met grondbewerking beginnen op andere velden, sawah's, die in 6 maanden oogst geven. Op de berghellingen komt ladangbouw voor, die in 4 maanden afloopt.

Zeker is dat de Atjeher wel reden heeft voor zijn keuze van zaadpadi, al zijn misschien die redenen niet geheel juist. Hij zal ook rekening houden met de manier van oogsten en met oogstbewerking. De oogstbewerking is het betreden van de afgesneden halmen, uitgespreid op een mat op den akker, tot de gabah uit de aren losvalt. Dat betrappen van de aren met bloote voeten kan pijnlijk worden, wanneer de aren stekelig zijn. Hij moet met zulke omstandigheden rekenen bij de keuze van zaadpadi.

Het is helaas ook zeker, dat de Atjeher soorten gebruikt, die minderwaardige rijst opleveren. Het is een feit, dat alleen de Atjeher de Atjeh-rijst lust en ik vermoed dat menig landman zelf liever buitenlandsche rijst eet, wanneer hij die kan bekomen. Zijn product kan dus geen handelsartikel zijn. Dat hangt samen met zijn gewoonte van de padi niet op te schuren zooals het op Java gebeurt in bossen padi, doch hij bewaart den ongebolsterden korrel, de gabah, die daardoor aan bederf onderhevig is. In Krintji, het berggebied van Djambi, bewaren de menschen hun padi tientallen jaren en ik heb rijst gezien van honderd jaar oude padi uit Krintji, die goed was. Maar in Atjeh kan men de gabah geen jaar bewaren èn goedhouden. Het stampen van de gabah is eveneens gebrekkig, veroorzakend veel breuk.

Atjeh als rijstland is één groote onvolkomenheid. Kan dat veranderen?

* *

XVII.

DE VERBETERING VAN HET RIJSTLAND.

Een zware taak, maar ook een dankbare, wanneer men er in slaagt, is de verbetering van de paditeelt in Atjeh zóódanig, dat er een overschot wordt verkregen voor

uitvoer. Dat overschot houd ik voor nagenoeg zeker, indien het gelukt een zorgvuldige grondbewerking, een betere plantwijze met aanwending van deugdelijker soorten, een degelijker oogstbewerking in te voeren. Die punten houden nauw verband met elkaar.
Opzettelijk hield ik in mijn vorig hoofdstuk de vraag omtrent de opbrengst op de eenheid van vlakte buiten bespreking. Om een denkbeeld te krijgen van die opbrengst moet men rekenen met een „baoe", zooals op Java en een groot deel van Sumatra gebruikelijk is. Wij zijn daaraan nu eenmaal gewend en de herleiding van baoe tot hectare is eenvoudig. Maar de Atjeher rekent niet met „baoe"; hij rekent met: 1 naleh bibit brengt op...... goentja padi; en hij zegt: ik heb...... naleh grond. Daarmee duidt hij een oppervlak aan, dat met één naleh bibit kan worden afgeplant. Het overbrengen van des Atjehers vlaktemaat met betrekking tot de padi in de gebruikelijke maten baoe en hectare is de moeilijkheid. Als men een Atjeher vraagt naar opbrengst op de baoe, weet hij het niet.
In Pidië heeft een opzichter der B.O.W. opmetingen gedaaan, waaruit te besluiten valt dat de naleh bibit de hoeveelheid is voor 1600 vierkante meter. De naleh brengt op goede gronden 3 goentja padi op. Welnu, 1 goentja is 10 naleh, 1 naleh is 16 bamboe, 1 bamboe is 2.5 katti, waaruit volgt dat de opbrengst op 1600 vierk. meter goede grond in Pidië bedraagt 3 x 10 x 16 x 2.5 katti of 12 picol, dus 52.5 picol de baoe padi. Of dat nu is natte dan wel droge padi, kan ik niet zeggen. Is het droge padi, dan levert zij ongeveer 26 picol rijst; is het natte padi, dan 21 picol rijst. Op de beste sawah's in de beste rijststreek is dus 52 (of 42?) picol droge padi de opbrengst bij goeden oogst.
In Peusangan berekenden het hoofd en zijn landbouwkundige broeder de opbrengst op gronden, van regen afhankelijk, op 31 picol droge padi, In het landschap Keureuto (Lho' Soekon) berekenden wij met het hoofd de opbrengst op 20 picol droge padi. Nu ik hier en daar met hoofden berekeningen op touw heb gezet om enkele aanwijzingen te hebben omtrent de opbrengst op één baoe

grond ter vergelijking met Java, wil ik bij de verkregen cijfers niet zweren, doch ik geloof te mogen aannemen dat over het geheel de gemiddelde opbrengst lager is dan op Java, 20 picol ongeveer. Aan het verbouwen van tweede gewassen na den padi-oogst wordt heel weinig gedaan, in Pidië komt het op goede sawah's wel voor en in Peusangan plant men wel djagoeng tusschen de padi.
De tijd is aangebroken voor een ernstige poging tot verbetering, waarbij vooral is te rekenen met den aard van land en volk en met de volkshuishouding, De aanstelling van een landbouwkundige door het departement van Landbouw, die dan is gevestigd te Koeta-Radja, kan weinig meer zijn dan een schijndaad. Uitgezonden van Buitenzorg, vreemd aan Atjeh, moet hij zich op de hoogte stellen in het groote land Atjeh van voorname gewassen als padi en peper om van andere te zwijgen. Hij moet inlichtingen verzamelen, voorlichten, onderwijs inrichten en leiden. Hij wordt weer eens overgeplaatst, heeft geen tijd gehad de Atjehsche taal te leeren en heeft zijn bezigheden gedaan onder een tot zekere hoogte rechtmatige vrees van het bestuur, dat zijn ongeoefende aanrakingen met bevolking ook wel een verkeerde uitwerking kunnen hebben. Ik heb nergens een gunstig oordeel vernomen over het landbouwleeraarschap in Atjeh als instelling; men acht het nutteloos.
Daarentegen is het noodzakelijk, dat een deskundige ter zake van de paditeelt naar Atjeh gaat om den toestand in de verschillende afdeelingen op te nemen en zulks te doen met de hoofden; verder met hen te overleggen en te beramen welke verbeteringen het eerst mogelijk zijn, b.v. verschaffing van goede en voor het land geschikte zaaipadi, andere behandeling van den oogst. Deze deskundige zou als het ware met een college van hoofden in voortdurend overleg moeten zijn om gaandeweg te komen tot een volledig overzicht van wat noodig en bereikbaar is. Is men zoo ver, dan kan men overgaan tot voorlichting van de inlandsche planters door middel van landgenooten. Op welke wijze dan ook, maar men zal moeten komen in dit gewest tot inlandsche voorlichting onder toezicht

en met medewerking van de volkshoofden. Zonder hen zal men de kampongmenschen niet krijgen tot een degelijke grondbewerking, wat toch het begin der wijsheid is in de paditeelt. Zonder veel omslag zou het spoedig zijn uit te voeren, dat na het eerste gebruik van geschikt gebleken zaaipadi uit den oogst een hoeveelheid wordt afgezonderd en bewaard in een kampongloemboeng ten einde tot materiaal voor een volgenden aanplant te dienen. Waarom zouden de bezitters van gronden in een kampong, die hun grond eigenlijk al vereenigden in de blang, niet ook hun zaaigoed vereenigd bewaren volgens de regelen der kunst?
Als men op eenvoudige wijze begint met de gemakkelijke veranderingen en als zij blijken verbeteringen te zijn, zal de bevolking dat erkennen en waardeeren en vertrouwen krijgen voor nieuwe maatregelen tot verbetering. Men kan ook anders beginnen en grootscheeps door bijv. waterwerken te bouwen, waarmee groote sommen zijn gemoeid. De menschen staan er wel met ontzag naar te kijken en sommigen willen er ook wel een daggeld van 60 cent, in Atjeh gebruikelijk, aan verdienen met arbeid, maar zij worden niet reehtstreeks het nut gewaar. Eerder treft men doel door van binnen uit met kleine verbeteringen te beginnen en allengs te vorderen tot de grootere. Er is wel eenige belangstelling gebleken voor den rijstbouw van At;eh, d.w.z. men zou graag zien dat die volkslandbouw een hooger bloei bereikte. Vooreerst het gewestelijk bestuur, dat liefst de welvaart ziet vermeerderen als een grooten factor tot bestendiging van de rust. De Atjeher moet geld verdienen en hij wil dat graag. Maar het gewestelijk bestuur beschikt over het landbouwleeraarschap of eigenlijk beschikt het er ook niet over, omdat het departement van Landbouw meebeschikt. Kwamen er maar koopers voor de Atjehrijst, roept het bestuur, en het denkt aan Oostkust van Sumatra met zijn honderden ondernemingen en duizenden contractanten voor wie de rijst moet worden ingevoerd. Het dacht zich de beide landbouwvereenigingen, zendende elk jaar een of enkele rijstpelmolens de spoor- en tramlijn langs om

uit den Atjehschen oogst te koopen en het gekochte te verwerken tot goede rijst. Bezorg ons dat, riep het bestuur. En in Oostkust van Sumatra wil men gaarne meewerken en de rijst uit Atjeh betrekken in plaats van uit Rangoen of Saigon. Maar men vraagt: is de rijst goed en op hoeveel kan ik rekenen?
Er zijn twee belanghebbenden, Atjeh met zijn paditeelt en de lanbouwnijverheid van Oostkust van Sumatra met haar rijstbehoefte, en zij zoeken elkaar te grijpen. Er moet een bemiddelende hand zijn, die de greep laat gelukken en de wenschen van de eene zijde met de mogelijkheden aan de andere zijde overeenbrengt.
Kan dat het Atjeh-Instituut doen? Die vraag mag worden gesteld en voorloopig ook bevestigend beantwoord.
Er bestaat een kleine verhandeling, uitgegeven van wege het Atjeh-Instituut en getiteld „De rijkdom van Atjeh." Dien rijkdom ziet het het geschrift in den rijstbouw van het gewest, indien hij zich ontwikkelt. Het vormt een toekomstbeeld en biedt het bij het bestuur van het gewest aan; het verklaart ook dat Oostkust van Sumatra niet onverschillig is voor het economisch gebeuren in Atjeh en wel wenscht te helpen. Men moet de verhandeling beschouwen als een voorbereiding en er zullen later andere mededeelingen volgen.
Mededeelingen? Zou het Atjeh-Instituut niet een persoon als bemiddelaar willen en kunnen aanwijzen tusschen Atjeh en Oostkust van Sumatra met hun belangen? Mededeelingen . . . waarover, indien er eens niets gebeurt? Indien er eens niets gebeurt van hetgeen in „De rijkdom van Atjeh" wordt aanbevolen? Wat daar wordt aanbevolen is goed: 1e geschikte padisoorten aanwijzen; 2e gelegenheden openen tot ontbolstering; 3e een orgasatie in het leven roepen om het product elk oogenblik tegen den marktprijs te verkoopen.
De vraag is maar, hoe men tot dat alles en tot het vele, wat er bij behoort, komt. De verhandeling wijst ook op de hoofden als de onmisbare medewerkers. Ik geloof dat het Atjeh-Instituut nog zal moeten aanwijzen, hoe het

meent dat het groote werk van verbetering der paditeelt is aan te vangen. Misschien wil het wel overwegen of de weg, door mij aangegeven, tot het doel leidt : aanstelling van een wezenlijk deskundige ter zake van paditeelt om met een college van kundige hoofden den stand van zaken op te nemen en een overzicht op te stellen van wat in elke streek noodig is; vervolgens aan te geven hoe men op de eenvoudigste wijze spoedige verbeteringen aanbrengt om daarop verder voort te bouwen; voorlichting tot dat doel aan de planters door geschikte landgenooten onder medewerking van de hoofden.

* *

XVIII.

VEETEELT ALS BRON VAN WELVAART.

Komt men Atjeh van het zuiden binnen, houdend de oostzijde van het gewest, dan zal men weinig rundvee zien vóór Peureula. Daar begint het echt Atjehsch verschijnsel, dat men in zekeren tijd van het jaar groote koppels koeien en stieren op den weg vindt, een korte belemmering van het verkeer, die vervelend wordt indien zij zich telkens opnieuw voordoet. Als reiziger moet men zich dit weinige maar getroosten ter wille van den Atjeher en zijn vee. In Idi wordt het naar schatting talrijker en zoo gaat het voort tot men in de afdeelingen Noordkust, Pidië en Groot-Atjeh de echte veestreken herkent.

Welk vee? Overal vindt men wel karbouwen, echter niet in grooten getale; schapen en geiten, maar ook zij zijn niet het zichtbaarst in de ark van Atjeh; het rundvee daarentegen neemt de meeste plaatsen in. Doordat een deel van het jaar, wisselend naar de streek, het vee vrij op de blang, op de velden, mag weiden, waar het graan is geoogst, vindt men dan ook nagenoeg den heelen veestapel op en langs de wegen. De indruk wordt gevestigd, dat er heel wat rundvee is, maar wat men ziet is dan ook alles.

Opmerkelijk is in die kudden van 20 en 30 stuks, dat de dieren klein zijn en vief, dik en zindelijk, dat het aantal

stieren groot is en dat zij tusschen de schouders een vetknobbel hebben, bij de stieren veel beter ontwikkeld dan bij de koeien. Het Atjehsche rund is de zebu, waarschijnlijk niet zuiver. Uit de cijfers, voorkomende in het jaarverslag van den gouvernements-veearts over 1922, kan men zien hoe het rundvee over het gewest is verdeeld:

	mannelijk	vrouwelijk	gecastreerd
Groot-Atjeh	9361	18127	208
Pidië	14465	33299	5
Noordkust v. Atjeh	19703	25308	160
Oostkust v. Atjeh	13706	4553	—
Gajo- en Alaslanden	283	514	—
Westkust v. Atjeh	405	674	88

In het geheel dus 140.659 stuks, een verzamelcijfer, dat niet meevalt. Een bewijs nu hoe weinig men de economische cijfers in het gewest vertrouwt als een gevolg van te weinig aandacht voor de volkshuishouding, is wel dat blijkbaar met bestuurshand naast die cijfers stond geschreven, dat zij „niet geheel" juist zijn en dat het rundvee is te schatten op 300 duizend stuks! Terwijl er in het gewest behalve de veearts nog 4 mantri's waren in Groot-Atjeh en er in 13 landschappen nog een veemantri van het landschap voorkwam, kon men niet vrij nauwkeurig het getal van den rundveestapel bepalen?

Gelijk de Atjeher voor zijn padi weinig zorg heeft, zoo ook voor zijn vee. Van een teelt kan men niet spreken. Indien er geen gewas te velde staat, zendt hij zijn vee de blang op, waar het vrijelijk leeft en zoo krijgt elke koe elk jaar een kalf. De Atjeher heeft graag vee en hij zal met 25 gulden trachten een goed beest te koopen, de rest van de koopsom afbetalend, Hij gebruikt dan runderen als ploegvee, hij slacht een enkele maal, hij verkoopt er van en verder niets. Aan melkerij wordt niet gedaan, de huidenhandel is nóch groot nóch algemeen. Wat de slacht betreft, zij komt niet zoo geregeld voor omdat de Atjeher weinig vleesch gebruikt, doch bij godsdienstige maaltijden, de kandoeri, en in den tijd van de poeasa worden er

zeer vele dieren onthalsd, een ware aderlating soms op den veestapel.
De verkoop onderling heeft plaats in de kampongs en op de pasars. De pasars hebben eerst beteekenis gekregen, toen Klings en Bengaleezen uit Oostkust van Sumatra er verschenen om slachtvee te koopen voor Medan en andere plaatsen. De voornaamste pasars zijn te Sibrèë in Groot-Atjeh, te Padang Tidji in Pidië en te Bireuen in Noordkust van Atjeh. Wat de prijzen aangaat, is er veel onderscheid. Eenige jaren geleden kocht men in Pidië sapi's tot prijzen van 15 tot 50 gulden. Tegenwoordig nog zijn sapi's die 100 K.G. vleesch geven, te Sigli te koop voor 55 tot 60 gulden. In het genoemde jaarverslag van den veearts kan men vinden, dat voor jonge stieren en kleine koeien 30 gulden werd betaald in 1922, terwijl de oudere gemeste stieren 125 en 130 gulden opbrachten. Behalve op genoemde grootere veepasars wordt ook elders wel veemarkt gehouden o.a. in Lho' Seumawe (landschap Tjoenda) en de prijzen kunnen er wellicht anders zijn. Van daar en van elders worden huiden verzonden naar Koeta Radja, waar een Chineesche leerhandel van eenige beteekenis bestaat.
Uit dat alles zal niemand den indruk ontvangen dat veeteelt of beter gezegd de veehouderij in Atjeh een belangrijke bron van welvaart is. De vraag is maar, of zij dat kan worden.
Het is niet te miskennen, dat Atjeh rijk is aan grasvlakten. Rond Seulimeum in Groot-Atjeh, in Bireuen, in Pidië treft men in het heuvelgebied veel grasvlakte aan, om te zwijgen van de groote uitgestrektheden in het gebergte. De natuurlijke grasgroei, zou men zeggen, stempelt Atjeh tot een gebied voor veeteelt. Het is evenwel zeer te bewijfelen, of het gras, door de natuur zoo mild geboden, wel een voedsel biedt krachtig genoeg voor een veeteelt als bedrijf, waarbij moet worden gewerkt op een flinke ontwikkeling van de beesten. Het feit, dat het Atjehsch vee algemeen klein is, wijst er op dat het gras alleen geen forsche en vette dieren geeft.
Men zou om het veebedrijf tot ontwikkeling te brengen

wilde dieren kon weghouden. Het veebedrijf zou geen zin hebben, indien er geen groote markt ware te vinden. Maar die is er wel degelijk. Thans heeft de vleeschvoorziening van Oostkust von Sumatra al goeddeels plaats in Atjeh. Toch is dat maar een beperkte markt, waartegen Java als een onbeperkte zou kunnen afsteken.
Java is geen land voor veeteelt. Het is in onderscheidene bergstreken beproefd een onderneming voor veeteelt te openen en te onderhouden, evenwel zonder geluk, althans zonder een welslagen van dezen omvang, dat Java er een voorziening in vindt van zijn behoefte aan slachtvee. Java heeft altijd invoer gehad van buiten. Jaren geleden was Madoera de groote leverancier. De Madoerees, hoezeer hij om verschillende redenen houdt van zijn rund, is geen kundig veehouder en hij heeft zijn stapel laten wegbloeden totdat er geen uitvoer van beteekenis meer kon en mocht plaats hebben. Java voerde meer en meer in uit Australië, een invoer, waarop niet valt te rekenen omdat in Australië dikwerf rundveeziekte (Texaskoortsen) voorkomt, die den uitvoer ongewenscht maakt. Eindelijk is Bali te noemen, dat tegenwoordig veel vee aan Java levert voor de slacht, maar toch niet in staat is een blijvende levering op groote schaal te waarborgen.
Java is er dus niet zoo gunstig aan toe met betrekking tot zijn voorziening van slachtvee; een paar jaar geleden begon een vleeschnood te dreigen. Atjeh zou een welkome gast zijn onder de broederen en zusteren, die Indië vormen, indien het ten deele, liefst geheel, de familie kon voorzien van slachtvee. Atjeh kan op Java een groote en blijvende markt vinden.
Deze meening heb ik getoetst aan die van den leider van een groot vleeschbedrijf te Weltevreden en bevonden, dat zij gegrond is. Bataviasche slagers — en waarom ook geen slagers van elders? — zouden graag slachtvee van Atjeh betrekken, mits de prijzen een winst mogelijk maken. Medewerking zou noodig zijn van de Kon. Paketvaart voor een behoorlijke huisvesting aan boord, voor een niet al te tragen overtocht en voor matige vervoerprijzen. Op die medewerking zou men ook wel mogen rekenen.

Noodig is alleen, dat de belanghebbenden tot elkander worden gebracht en dat dadelijk een aanvang wordt gemaakt met de keuze van het terrein in Atjeh voor beplanting met een geschikt gras, waarna te beproeven is of het Atjehsch rundvee er niet beter gedijt dan nu op zijn blangs en in de kampongs. Het Atjeh-Instituut zou het zich tot taak kunnen nemen, te bevorderen dat het veebezit van het land nut afwerpt ook voor Java en voor Atjeh zelf een tweede rijkdom wordt.

* *

XIX.

HANDELAAR EN ARBEIDER.

Juist de inlandsche handel heeft de belemmeringen ondervonden, die een toestand van onrust te voorschijn brengt. Toen de bevrediging van het gewest algemeen was geworden, brak de groote oorlog in Europa uit, die met zijn nasleep vooral van duurte en onzekerheid alle vastheid aan den handel ontnam. Er was stuurmanskunst noodig bij de leidende inrichtingen van handel en crediet en de stuurlieden legden veelal een aanzienlijke beperking op aan de tusschenlagen in handel en bedrijf.

Aan den tusschenhandel nemen Atjehers, Maleiers (Minangkabauers), Chineezen, Klings en Arabieren deel en men verwachte niet, dat ik in hèt bestek van deze opstellen de rol van elke groep, haar omvang en beteekenis kan uiteenzetten: zulks veronderstelt een ander onderzoek dan ik heb kunnen instellen. Enkele opmerkingen evenwel mogen hier een plaats vinden.

Van weinig eigenschappen, in het Atjehsch volk aanwezig, verneemt men zooveel als van zijn belustheid op geld verdienen, winst maken. Zooals wij zouden spreken van iemand die „op de centen" is, zoo spreekt men overal en algemeen van de „peng" (duit) der Atjehers. En wie dat in zich hebben, koopen en verkoopen graag als een middel om aan „peng" te komen. Komt men nu op een plaatsje, dan treft men onmiddelijk bij het station de keude (spreek uit kedé), de handelsstraat met winkeltjes van Chineezen. Dit handelsvolkje zit op de kleinste plaatsjes,

is er den ganschen dag bedrijvig en om hem heen zijn Atjehers bezig. De Chineezen zijn in vroegere jaren de militairen gevolgd en waar vaste posten ontstonden, de bivouaks van het land waaruit hier en daar garnizoenen met kazernes zijn voortgekomen, vestigden zich Chineezen voor leveringen aan het kampement, verkoopen aan de mindere militairen vooral. Ik geloof dat de Chinees als handelaar van buiten gekomen, meer en beteren dienst aan land en volk bewees dan Klings en Arabieren deden. De Chineezen als kooplieden door heel Atjeh verspreid — er hebben zich ook verscheidene toekangs gevestigd — verkoopen in hun warongs en toko's levensmiddelen van inlandsche en vreemde herkomst: meel, boter, blikjes, bier, dranken, sigaren en tabak, kramerijen. Zij koopen zelf te Penang, soms zijn zij de zetbazen van handelszaken op den overwal, voor welke zij de rol spelen van opkoopers van peper, klappers, coprah, pinang. Nu en dan moeten zij voor de verevening van hun zaken wissels koopen, maar het is opmerkelijk, dat zij de voorkeur geven aan biljetten van 1000 en 500 gulden van de Javasche Bank, een bewijs dat die bankbiljetten te Penang wel gewild zijn.
Van den handel van Chineezen dient nog òpgemerkt, dat er een aanmerkelijke handel in huiden is naar Koeta-Radja en dat daar leer wordt bereid, dat zijn weg vindt overal door Indië, naar Java vooral. Chineezen te Batavia spreken van „zool Atjeh" en bedoelen dan, dat het leer goed is. De verklaring ligt wellicht hierin, dat hier vroeger een groote vraag naar schoenwerk bestond toen het troepental er aanzienlijk was.
De voorname handel in manufacturen is voor een goed deel in handen van Atjehers, echter niet overal: te Lho' Seumawe bijv. is die handel er een van Klings en Arabieren. Te Koeta Radja, Sigli, Bireuen, ten deele Idi doen Atjehers en Maleiers in manufacturen en katoentjes. Zij hebben daartoe agentjes in het binnenland en zij werken niet met geld van oeléëbalangs. Er zijn er, wier zaken gaan tot een maandelijksch bedrag van 5 duizend gulden en meer. Bankcredieten, tenzij van de afdeelings-

bank, hebben zij niet, doch zij koopen bij den invoerhandel met 3 en 4 maanden crediet en krijgen ook nog wel eens uitstel. De Atjeh-Handel-Mij. is een lichaam, dat veel met hen heeft te doen. De handel in katoentjes is toegenomen naarmate de weverij in het land zelf verliep. Het is onmiskenbaar, dat zelfs in de diepste binnenlanden het gebruik van kleeren overhelt naar het van buiten ingevoerde machinale en goedkoope goed en dat de bewerking van stoffen in het land zelf onder toepassing van de eigen patronen, karakters, kleuren en vormen snel afneemt. Over 25 jaar loopt alle volk van Indië in een niets zeggende kleedij, afkomstig van Europa. Men weet, dat de Atjehsche vrouw een broek draagt bij het werk; het is een broek van zwarte stof en er komt een sarong over heen wanneer zij een eind weegs hebben af te leggen. Die broek, maar dan met plooien en van mooie stof behoort ook bij de adatkleeding. Nu is het merkbaar aan den handel, dat die broek uit de mode gaat.
Die dracht maakt de kleeding duurder dan noodig is en daarom wordt ze nagelaten. Het is een uiting van de verwording, evenals het verlies van weefkunst en smeedkunst er uitingen van zijn, die ontstaan is in de tijden, toen het Atjehsch volk aanhoudend in oorlogsonrust was, de hoofden elkander bestreden en elkaars land beroofden en later toen hun benden rondzwierven om het Nederlandsch gezag te bestrijden en aan de landzaten, die dat gezag gehoorzaamden, afbreuk te doen.
Van den Atjehschen handelaar in katoentjes en manufacturen is een heeleboel goeds te zeggen: ten aanzien van de verschuldigde betalingen is hij betrouwbaar, niet omdat hij braver is dan anderen, doch hij verlaat zijn land niet graag, geeft niet gaarne een zaak op die zijn vader ook al dreef en hij is als de dood voor een vonnis van de rechtbank, de meusapat. Een Chinees denkt in nood er anders over en is niet schuchter in het verlaten van dit land of in verschijning voor een rechtbank. Het gevòel van eigenwaarde bij den Atjeher, die zijn zaak niet in gevaar wil brengen en zijn naam als koopman niet in de rechtzaal, is een steun voor den invoerhandel

in het gewest. Deze verhouding van degelijkheid werkt uit, dat de Atjehsche tusschenhandel, voor zoover die in handen is van Atjehers, de bezwaren des tijds te boven komt. Daartoe heeft bijgedragen, dat zijn Europeesche leveranciers, de invoerhandel, hun credietgeving niet hebben verruimd en den Atjehschen handelaar niet hebben verleid tot groote inkoopen. Dat is zeker ook toe te schrijven aan de houding van de Ned.-Handel Mij te Koeta Radja, die in verbinding staat met den groothandel in het gewest en haar credieten in de jongste jaren met eenige tonnen heeft weten te verminderen.
Een ineenstorting van den handel, zooals er te Padang een is geweest, toe te schrijven aan een wedijver van de Europeesche firma's om den tusschenhandel vol te stoppen en daartoe langdurig crediet te verleenen, is er n Atjeh niet geweest. Wel zijn te Langsa en elders kanoren gesloten, inkrimping, die met het karakter van den tijd overeenstemde, maar rampen zijn afgewend.
De slechte betalers in Atjeh zijn vele mindere militairen, die te gemakkelijk schuld maken en laten oploopen in de keude's. Ook is de handel niet bijster te spreken over vele kleine en sommige hoogere hoofden, die het aan hun rang verschuldigd achten, dat zij niet of zeer slecht betalen. Een handelaar, zelfs een Europeesche, voelt zich niet vrij genoeg om onbetaalde schulden te innen langs den weg van rechten en leveringen te weigeren, indien het een hoofd geldt. Tegen een dusdanige willekeur van de grooten zou het bestuur afdoende maatregelen kunnen nemen om erger te voorkomen.
De ongemakken van dezen tijd gedoogen allerminst een uitbreiding van den invoerhandel. Het openen van nieuwe „huizen" of van kantoren voor elders werkende „huizen" is vrij gemakkelijk, maar men moet een redelijke klandizie kunnen vinden zonder behendigheden met prijzen en crediet. Voor den groothandel in Atjeh is alle plaats ingenomen. Zou er zich meer vestigen, dan zou wanbetaling bij den tusschenhandel het gevolg zijn. Het verloop is dan welbekend: er wordt gedreigd met beslag, andere crediteuren komen bijeen, helpen den zwakken cliënt,

zoodat zijn bedreiger wordt tevreden gesteld. Maar dan zijn die andere crediteuren al slachtoffers. In Atjeh zal de koopkracht moeten toenemen alvorens de groothandel er zich met goed gevolg meer kan vestigen. En die koopkracht kân toenemen, wanneer Atjeh kan werken voorde buitenlandsche markt; graan naar Oostkust van Sumatra, vee naar Java.

* * *

In 1908 werd te Koeta-Radja een afdeelingsbank geopend; eenige jaren later kwamen zulke instellingen ook ter Lho' Seumawé en te Langsa. Nuttige instellingen, maar het is duidelijk, dat zij, althans die van Koeta-Radja, in de eerste jaren moesten tasten naar den juisten weg en . . . mistastten. Want er is, ter wille van de bevrediging ongetwijfeld op hoog bevel, mildelijk crediet verleend en van het aanpakken van wanbetalers onthield men zich zoolang mogelijk — ter wille van den vrede.
Gelden werden opgenomen voor bouw van huizen, voor het openen van een kleinen handel, voor den aanleg van pepertuinen, zeer veel voor dien van klappertuinen, inlossing van panden, maar de grootste bedragen werden genomen ten behoeve van den grooten inlandschen handel. De beoordeeling van credietwaardigheid, de zuiverheid van het doel voor de gevraagde gelden en nog wel meer was erg onzeker en er zijn aanmerkelijke schadeposten geweest, al beliep dan de rente maandelijks 1,5 procent. In 1919 heeft de afdeelingsbank een anderen weg gevolgd om veiliger te gaan. Zij heeft Atjehsche agenten, die het binnenland ingaan om inlichtingen betreffende de credietvragers. De inlichtingen worden ingewonnen bij hoofden, maar ook bij de buren en daarom is dat een werkje van omzichtigheid. De beheerder van de bank gaat er ook zelf op uit om de verkregen inlichtingen te toetsen en alles na te gaan wat tot de veiligheid van het crediet in het algemeen kan strekken. De aanvragers van crediet moeten zelf ten kantore van de bank verschijnen; met tusschenpersonen kunnen zij het niet meer afdoen.

* * *

In 1918 vestigde de Javasche Bank een kantoor te Koeta-Rad;a ten behoeve van den geldomloop. De aanwezigheid van eenige duizenden militairen maakte heel wat geldzending noodig. Langs de kust ging dat in kisten. In 1922 beliep het bedrag voor betalingen aan militaire diensten 5800 duizend gulden. De heele omzet van de bank was in dat jaar ongeveer 10 millioen. De gelden keeren door den handel weer bij de bank terug, behalve vele biljetten van 500 en 1000 gulden, die men graag gebruikt voor verzending van Penang. Wissels worden ook gekocht, namelijk die getrokken zijn door bekende firma's bijv. een Chineesch huidenhandelaar te Koeta-Radja.

Over nijverheid een enkel woord. Het ambacht heeft in Atjeh weinig om het lijf en Chineezen hebben er allengs nog hun aandeel in verworven. In de voorafgaande opstellen was sprake van zoutmaken; er is niet veel „ambacht" aan. Er zijn eenige potten- en pannenbakkers, in Peusangen wordt zijde gewonnen en verwerkt. Huisvlijt, waaraan zich volkskunst hechtte, als weverij, is nagenoeg te niet, evenals de oude kunstnijverheid. De vergroving van het volk is niet te loochenen, doch deze uitingen van vergroving zijn in vele gewesten waarneembaar, omdat de inlandsche gemeente in het gebruik van eenvoudige goedkoope dingen, van buiten ingevoerd, een gemak ziet en haar geld meer en meer besteedt aan genoegens, die zij vroeger niet kende en niet kon bereiken. Wat gemakkelijk is, trekt aan. Pinangboomen laten groeien, is gemakkelijk en nuttig daarnevens. In het houden van cocospalmen, hier en daar enkele bijeen en ook in bepaalde tuinen, zag de Atjeher in latere jaren een voordeel. Maar de bodem van Atjeh, ook dicht aan zee blijkt niet overal geschikt om den cocospalm volkomen te doen gedijen. Veelal blijven de vruchten klein. Bij Tjalang (afd. Westkust van Atjeh) had de Barmer Export Gesellschaft een klapperonderneming, die zij in 1921 met een verlies van 2 ton sloot en voor 10 duizend gulden verkocht aan eenige inlanders. Sedert een landbouwleeraar

eens verklaarde, dat Atjeh een goed land is voor klapperteelt, is er meer belangstelling voor gebleken dan gegrond is. Voorzichtig zijn is de boodschap.
Een inlandsche landbouwnijverheid bij wijze van coöperatie begonnen, bestaat nog bij Tapa Toean (afd. Westkust van Atjeh): het is de stokerij van patchouli-olie uit nilam. Met geld van handelaren en steun uit de landschapskas hebben inlanders in 1921 het bedrijf geopend. Na tien maanden werd het gestopt, omdat de olie niet gereedelijk aftrek vond in Europa. Een Fransch oordeel, ook een Duitsch oordeel, over de olie werd bekend. De olie is te sterk van geur om op zich zelf te worden genoten, maar kan dienen tot het binden van andere fijne oliën. Met die bevinding gaven de Europeesche koopers er de voorkeur aan het blad en het rijs van den nilamplant te betrekken, maar de coöperatie van Tapa Toean levert de olie en gaf haar product in consignatie aan de Ned. Handel-Mij. Uit de verkregen inkomsten is de fabriek vrij gemaakt en men kan nu de olie goedkoop leveren en toch nog winst behalen.
Is de Atjeher een goed werkman? Dat hangt af van den aard der bezigheden en van de omgeving. Zoo is het trouwens met de bevolking van de meeste gewesten en op Java. Men kan veilig zeggen, dat fabriekswerk hem veel beter bevalt dan arbeid in land- en tuinbouw; hij gaat liever met een machine om dan met een schoffel. Algemeen hoort men den Atjeher prijzen als bestuurder van den auto, in de werkplaats van de Atjeh-tram is men over den Atjehschen arbeider zeer tevreden, in de Atjeh-drukkerij te Koeta-Radja wil men graag met Atjehers werken; de agenten van de Kon. Paketvaart-Mij. te Lho' Seumawé en te Sigli werken op hun prauwen tot laden en lossen op de reede met Atjehers en men prijst niet slechts hun moed bij hevig bewogen water, doch ook hun beleid.
Dat zijn getuigenissen, die hun waarde hebben.

* *

XX.

DE GEDRAGSLIJN.

Het is nu ruim twintig jaar geleden, dat de sultan van Atjeh, de laatste, zijn rijk afstond aan het gouvernement van Ned.-Indië. De oelèëbalangs, volkshoofden, en de oelama, wetgeleerden, volgden hem daarin geenszins, ook lag het in den schoot gelegde hoofd des sultans nog niet stil, doch er wás een schemering van vrede en eer een jaar verstreek was er een sterke schijn van eindelijke onderwerping, uitgezonderd aan de westkust. Het Nederlandsche gezag gedroeg zich aanstonds vredelievend: Sabang werd gevestigd als een station in zee met een toekomst en in September 1903 begroette de gouverneur het eerste schip der M[ij] „Nederland", de *Willem III*. Koeta-Radja kreeg breede wegen en een vredespark, kantoren, toko's en huizen. Aan de tramlijn zuidwaarts werd met spoed gewerkt.

Nog geen drie jaren had men dit leven van schijnvriendschap geleid, of tochten van roovende benden verontrustten het land, hoofden vielen af, trambaan en telephoon gehavend, klewangaanvallen op onze posten gewaagd. De oelama verklaarden, dat het een gunstig jaar was voor den strijd tegen de kafirs, welke verklaring zeker wel samenhangt met het geluk dat Japan in zijn oorlog met Rusland diende. Toen rees twijfel in Nederland aan de juistheid van het beleid des gouverneurs, destijds Van Daalen, die zich wars had getoond van malsche maatregelen, zware boeten oplegde, inkomsten inhield, met hechtenis van hoofden en familieleden dwong tot inlevering van wapens. Minister Idenburg noodigde gouverneur-generaal Van Heutsz uit zich met eigen oogen te overtuigen van den toestand. Van Daalen en de harde maatregelen moesten nu worden losgelaten; alleen de strengheid tegen benden en tegen kampongs, die daarmee heulden, bleef behouden en herstelde de orde allengs.

Het nieuwe beleid, aan gouverneur Swart opgedragen in 1908, zou zich dan in de Atjeh-staatkunde afteekenen met de weldaden des vredes. Men kent Oscar Wilde's sprookje van den zelfzuchtigen reus: als hij streng was

en toornde, meden de kinderen zijn heerlijke tuin en er kwam ook geen liefelijke lente met jonge planten; maar was hij vriendelijk, dan keerde het nieuwe leven er met zijn vreugd terug. Als het Nederlandsche bestuur zijn vuist verkleinde en in Atjeh maatregelen toepaste tot sterking van de volkswelvaart, keerde de bevolking uit haar afgelegen schuilplaatsen in het gebergte terug naar de haardsteden in de vlakte en stichtte op haar velden de vreugde van den landbouw. Nu is Atjeh's vlakte niet de tuin van een sprookje en de reus, die het Nederlandsche gezag zou voorstellen, is van zelfzucht waarlijk vrij. Maar de landskinderen van Atjeh voelen wel veel voor de vriendelijkheid, die komt met een geldzak. De bedoelingen van het Nederlandsche gezag zijn hun dan klaar, en slechts priesters van kleiner geest zien in stokerij hun voordeel en vereenigen hun invloed op de jeugd met dien van oude vrouwen, die het bloed van gevallen mannen en zonen noch steeds voor oogen zien.
Het beleid, dat in 1908 aanving, behield zijn vuist, de vuist die Van Daalen met hardheid had gebruikt, maar het kreeg er den geldzak bij. Die geldzak was gevaarlijker dan de vuist, want daarmee kon, indien een oprechte stiptheid maar even plaats maakte voor het sussen van verbitterde gemoederen, oneindig meer kwaad worden berokkend aan de schatting van Atjeh's volk voor het Nederlandsch bestuur. Onder het beleid van 1908 en volgende jaren zouden geen hoofden meer mogen gestraft met inhoudingen, geen kampongs meer met boeten; hechtenis zou niet meer dwangmiddel zijn tot uitlevering van wapens. Het nieuwe bestuur werd ingeluid met klanken van zachtmoedigheid.
Tegen de macht der oelama zou de kracht van het volksonderwijs worden beproefd; — daarmee was evenwel Van Daalen al begonnen. De zonen van hoofden zouden elders worden opgevoed en geleerd; daarmee was Van Daalen al begonnen. De bevloeiïng van Peusangan zou ter hand genomen; — dat had Van Daalen al bepaald. Een credietbank zou te Koeta Radja worden opgericht; — dat had Van Daalen al bepaald. Een landbouwleeraar zou worden aangesteld; — dat had Van Daalen al bepaald.

Het gewest zou in vijf afdeelingen worden verdeeld met vele onderafdeelingen, zoodat er veel bestuurstoezicht zou zijn; dat was nieuw.
Op de geschreven maatregelen kwam het niet voornamelijk aan, wel op de uitvoering. Met het dienen van den schijn kon Atjeh's volk niet worden welgedaan.
In het reclame-boek van 1923 wordt met nadruk vermeld, dat „verzetslieden, die in onderwerking kwamen, werden geholpen aan de noodige middelen om zich ten spoedigste een behoorlijk bestaan te kunnen verschaffen." Voorts, dat een van Swarts eerste maatregelen is geweest de terugbetaling aan landschapshoofden van het hun, „zoogenaamd te hunner bestraffing," ingehouden deel der in- en uitvoerrechten en hun terug te storten de opgelegde waarborgsommen. Ja, dat was de politiek van den geldzak onder den ambtelijken term: „ter voorziening bij wijze van rentelooze voorschotten in de eerste behoeften van in onderwerping gekomen hulpbehoevende personen." De toepassing evenwel was, dat bovendien de djahats werden gekocht tot rust, — een tactiek die in de voorschriften was afgekeurd, maar mondeling aan de ambtenaren werd ingegeven.
In het reclameboek van 1923 wordt uitgeweid over de bevordering van het volksonderwijs en stichting van scholen, cijfers er bij. Maar verzwegen werd de dwang op ouders om er hun kinderen heen te zenden. Een inspecteur van onderwijs vond eenige kinderen van een 2e klasse-school in de gevangenis wegens onwettig schoolverzuim. Op enkele plaatsen bestond voor schoolverzuim of slordige kleeding een tarief van straffen voor de ouders, opklimmend naar gelang van de recidive.
Het uiterlijk vertoon van orde, netheid, stiptheid is kenmerkend geweest voor het bestuurstijdperk 1908-1918. Wanneer de gouverneur kampongs en keude's kwam nazien, was dit te voren bekend gesteld. Niets mocht er dan afwijken van de voorschriften. Een stukje papier, afgewaaide blaren op een erf waren afwijkingen en bezorgden den bewoner een vervolging wegens overtreding van de keur op de netheid. Al hoewel in de oorlogsjaren verf heel duur was, moesten de keude's zijn geschilderd

en met het eenvoudiger witten met kalk werd geen genoegen genomen. Voor de afscheiding van erven werd prikkeldraad gevergd; de invoer van prikkeldraad bedroeg volgens de douaneboeken jaarlijks duizenden guldens, door de Atjehers te betalen, hoewel zij de afscheiding nagenoeg kosteloos met bamboe hadden kunnen aanbrengen.
Op het oog moest alles ordelijk zijn. Nabij Koeta Radja had een controleur een vuilnisdienst ingesteld. De „dienst" bracht voor elken bewoner van de keude mee de verplichting, dat hij bij zijn huis een kleinen platvorm van cement aanbracht voor zijn vuilnis, waarop hij een gasolinedrum met grijs geschilderden houten deksel had te plaatsen. Maar hij mocht er — ook dat was voorgeschreven — nooit vuilnis in doen, want de „dienst" haalde geen vuilnis op. Er wàs zelfs geen dienst, er waren alleen voorschriften en verplichtingen, doch om den schijn te helpen werpen moesten de menschen kosten maken. Als vroeger moesten zij hun vuilnis maar in kisten of manden naar het strand brengen. Gelijk met den vuilnisdienst was het gesteld met het abattoir; het stond er en prijkte met zijn titel, maar er werd nooit geslacht.
In het reclame-boek staat, dat in het bestuurstijdperk 1908-1918 de bevolking maar twee dagen behoefde op te komen voor verplichten arbeid. De opsteller heeft het niet geweten en de toeziende voogd Swart heeft verzwegen, dat de heerendienst-ordonnantie voor Atjeh 24 dagen stelt als maximum. In het geprezen tijdperk met zijn zegeningen en den liefhebbenden gouverneur is de heerendienst hier en daar herhaaldelijk boven het maximum gekomen. Het vorderen van véél heerendienst gold toen onder de ambtenaren als een uiting van flinke bestuursvoering. Heerendienst is een instelling, die de Atjehsche volkshuishouding van ouds niet kende. Des te gevoeliger was de druk en velen zijn er om uitgeweken. Toen in 1919 na afloop van het opgehemelde tijdperk met den afkoop van heerendienst een aanvang werd gemaakt en de afkoop werd voortgezet in 1920 en 1921, kwamen er van de uitgewekenen wel terug.
In het reclame-boek leest men over het beheer van kassen

en de indruk wordt gewekt, dat er een stipte verzorging was. De waarheid is anders. Tijdens het bestuurstijdperk 1908-1918 was er veel willekeurige omgang met gelden, weinig stiptheid, veel onbetrouwbaarheid. Gelden, verslagen, registers werden behandeld met een vrijmoedigheid, waarvan men geen denkbeeld heeft. Ten laste van „geheime politie" werden rekeningen gebracht, die alleen in de verbeelding bestonden, uit fondsen voor volksscholen werden uitgaven gedaan die met volk en scholen niets hadden uit te staan en gelden voor burgerlijke openbare werken werden als zoodanig wel verantwoord, ook wanneer zij niet voor zulke werken waren besteed. Verslagen van inenters vermeldden inentingen, die heelemaal niet waren gedaan en verslagen van vuurwapen-onderzoek vermeldden „niets bijzonders," terwijl er veel meer vuurwapens zonder vergunning dan met vergunning in het bezit waren van Atjehers.

Wie daaraan nu toevoegt, wat professor Snouck Hurgronje schreef in het Tijdschrift van het Kon. Aardr. Genootschap 1924 aflevering 4 en oud-resident Damstê in het Koloniaal Tijdschrift Sept. 1924, zal beseffen hoe weinig het bestuurstijdperk 1908-1918 in aanmerking kwam als hoofdgegadigde voor den lof in het reclame-boek. De Atjeher werd geknepen en het gescharrel met gelden demoraliseerde menig ondergeschikt ambtenaar. Toen het zoo geprezen tijdperk ten einde was, bleken gebreken aan beheer en kassen nagenoeg algemeen. In het licht van die feiten moet men de rede zien van den eersten burgerlijken gouverneur (afgedrukt in Ind. Gids, Febr. 1919), toen hij zijn onderschikten ambtenaren als beginselen voorhield, dat belastingen en heerendiensten, waaronder gemeentediensten, niet mochten worden opgevoerd; dat het aan banden leggen van de bevolking met onbegrepen politievoorschriften en regelingen ongeoorloofd was en slechts ten bate van den algemeenen gezondheidstoestand of van de veiligheid inperking van de vrijheid mocht plaats vinden; dat alle handelingen van het bestuur kenmerk moesten dragen van volstrekte integriteit.

De eerste burgerlijke gouverneur kwam in 1918 en daarmee een verkleining van de vuist, een vermindering van

de „rentelooze voorschotten"; met den dienst van den schijn was het uit. Maar het beleid bleef vriendelijk voorzichtig jegens de rustige bevolking en streng tegenover de stokers. Het lijdt geen twijfel, of Atjeh is nu voor goed tot gehoorzaamheid gebracht, mits er een vuist blijft, die niet te klein is om overal in het gewest te worden gezien. Want voor een algemeene gezindheid, vrij van haat, is de tijd nog ver in het verschiet. Onderwijs en een mild bestuur zullen haar nader brengen, mits aan de andere zijde de overtuiging in stand blijft, dat elk verzet verder nutteloos zou zijn. Dan zullen stumperds, naar lichaam en geest ontwricht, overgaande tot een wanhoopsdaad, den toestand niet bederven.
Een mild bestuur! Daaronder zij niet meer te verstaan een bestuur gelijk in 1908 werd ingeluid, dat vriendschap kweekt met voordeelen voor gevreesden. Na den arbeid van het Nederlandsch gezag in de jongste twintig jaren kan een nieuw tijdperk aanvangen van rustig, doelmatig maatschappelijk werk tot verhooging van welvaart onder het volk van Atjeh, echter onder medewerking van dat volk. Alleen door overleg met de hoofden zal een inzicht zijn te verwerven van de wijzen, waarop in het landschap het volk zelf kan meewerken aan de verbetering van zijn bestaansmiddelen. Dat zal in het vermoeide Atjeh langzaam en voorzichtig moeten gebeuren.
Het eenvoudige onderwijs in de kampongs, voor een deel der jeugd een uitgebreider onderwijs, kan spoedig zijn nut afwerpen door de belangstelling te verhoogen en algemeen te maken in alles wat de welvaart kan vermeerderen. De volksschool dient den zin tot arbeid aan te kweeken.*
Wanneer de medewerking van allen in het landschap wordt ingeroepen voor het aanbrengen of verbeteren van zekere hulpmiddelen tot verruiming van inkomsten, behoort ook de kleine man in staat te zijn dat te begrijpen. Zijn toeschouwen baart hem noch de gemeenschap eenig nut en er zijn onderscheidene hoofden met zóóveel invloed, dat zij hem dat kunnen duidelijk maken en hem tot deel-

*) Het huidige bestuur heeft de gouvernements-ambachtschool opgeheven. Waarom? Om plaats te maken voor een particuliere onder geestelijk toezicht?

neming kunnen bewegen. Een taak van het Nederlandsche bestuur zij, dat het de hoofden in die richting laat werken. Een van de moeilijkste zaken is het vestigen van klein, maar onafhankelijk grondbezit in een land, waar grootgrondbezit overwegend is. Maar het onderwerp verdient voor Atjeh toch de aandacht van het bestuur; onder steun bij wege van volkscrediet is er op den duur iets aan te doen. Evenals er in sommige deelen van het gewest uitbreiding noodig is van de verkeerswegen, zoo is er ook in eenige landschappen behoefte aan middelen van vervoer. Hier en daar worden kleine vrachtauto's op de wegen gebracht tot goedkoop vervoer van personen en goederen en zij vinden gretig gebruik. Het is echter opmerkelijk, hoe overal haast de grobak afwezig is. Bedrijf en handel kunnen niet tot bloei geraken, als zij zijn overgelaten aan draaglasten van menschen over zelfs groote afstanden.
Terwijl het Nederlandsch bestuur zijn uitnemende bestrijding van volkskwalen moge in stand houden, zoeke het nu ook de middelen om de maatschappelijke welvaart algemeen te maken. Het is mogelijk door de verbetering van den landbouw en van de veeteelt. In den landbouw nemen de rijstbouw en de peperteelt de voorname plaatsen in. Wat daaromtrent in voorafgaande opstellen is medegedeeld, behoeft hier geen herhaling. Maar in plaats van een ambtelijke bemoeienis, die in Atjeh niemands instemming en niemands tevredenheid kan wekken, stelle men iets anders, waarvan wèl nut en kracht kunnen uitgaan, mits onder deelneming in de eerste plaats van de hoofden. Want zij zelf zijn landbouwers; hun kennis en ervaringen zijn te verzamelen tot een duidelijk beeld van den bestaanden toestand en er is een richtsnoer uit te vormen voor maatregelen tot verbetering. Onder leiding van het bestuur en van een werkelijk deskundige de hoofden vereenigen tot gemeenschappelijk overleg, telkens wanneer het zijn nut heeft; hun inzicht vernemen betreffende uitvoering van goedgekeurde maatregelen; daarmee eenheid en gelijkheid vestigen op den duur; het gebruik van landschapsgelden voor economische doeleinden met kracht aanmoedigen, — dat alles lijkt mij bevordelijk voor een maatschappelijke sterking van Atjeh.

Levendiger handel dan het gewest tegenwoordig bezit kan alleen ontstaan uit een aanmerkelijk verhoogde voortbrenging door het volk zelf: rijst, peper, slachtvee in hoofdzaak, verder levering van hout enz. uit de vloedbosschen, pinangnoot.

Indien buitenlanders er meer dan heden het geval is de handen uit de mouw zouden steken om de krachten van den bodem te gebruiken, zou het Atjehsch volk er niet het voordeel aan hebben dat het behoeft, omdat zijn rol daarbij zeer beperkt zou zijn en ondergeschikt. Denkt men aan groote landbouwnijverheid, dan is op den arbeid van den Atjeher niet noemenswaard te rekenen, want zoo min als eenig ander inlander geeft hij zich graag aan geregelden arbeid in tuinen van ondernemingen.

Trouwens, als geheel genomen, is de groote landbouwnijverheid in Atjeh, van zuid tot noord één groote ellende, die wezenlijk afschrikwekkend moet werken. Gesteld eens, dat de bebouwbare bodem in sommige oorden geschikt is voor den grooten landbouw, dan nog is het land te weinig toegerust met hulpmiddelen om de oplevering van product binnen redelijke kostprijzen te houden.

Er zal bij onderzoek misschien wel blijken, dat een of andere onderneming ergens mogelijk is. Men zou door de aanwezigheid van veel dennenbosch op de gedachte kunnen komen, dat een lucifersfabriek hier en daar zou slagen. Ruimte voor fabrieken is er stellig, maar er is nog zooveel méér noodig en het vaststellen van levensvatbaarheid is niet het werk van een oogenblik.

Wie den rijkdom van Atjeh te voorschijn wil brengen moet sober zijn in het vormen van plannen en beginnen met hetgeen voor de hand ligt: de bestaansmiddelen die het volk van ouds heeft gekend. Na tientallen van jaren, waarin de aandacht van het Nederlandsch bestuur er moest gevestigd zijn op andere aangelegenheden, moge dan nu het tijdperk zijn aangebroken, waarin het ter hand neemt de bevordering van Atjeh's welvaart door te leiden en te verbeteren den arbeid van Atjeh's volk en dat volk vooral niet te verontrusten door oplegging van nieuwigheden.

---

rsiteit Utrecht
EK CENTRUM UITHOF